

OSMANLI DEVLETİ'NDE MÜNECCİMBAŞILIK MÜESSESESİ

SALİM AYDÜZ

Giriş

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde müneccimbaşılık müessesesinin işleyişi, personeli ve faaliyetleri ele alınacaktır. On beşinci asrın sonlarında kurulduğunu tahmin ettiğimiz müneccimbaşılık, esas olarak on altıncı asrın ortalarına doğru teşkilâtlı bir müessese haline gelmiştir. Tespitlerimize göre kuruluşundan ilgasına kadar, yaklaşık otuzyedî müneccimbaşı tarafından idare edilen bu kurum, müneccimbaşı, müneccim-i sâni ve müneccimlerden oluşmaktaydı. Bu müessesenin teşkilinde devletin takvim, devlet adamlarının zayıf ihtiyacının karşılanması, müneccim ve muvakkatların idaresi gibi önemli ihtiyaçlar rol oynamıştır. Osmanlılardan önceki Türk-İslâm devletlerinde de her sene takvim hazırlayan ve astrolojik çalışmalarda bulunan müneccimler bulunurdu. Ancak bunların görev ve sorumlulukları Osmanlı müneccimbaşlarından farklıydı*.

Osmanlı Öncesi Toplumlarda Müneccimlik

Diğer pek çok medeniyette olduğu gibi İslâm toplumlarında da, özellikle idareciler arasında geleceği öğrenme merakı, hayat, ölüm, hayır-şer gibi hususları, hanedanlıkların sürelerini ve düşmanlarının her türlü hallerini öğrenme arzusuyla müneccimlere itibar edilmiş ve saraylarda bulundurulmuştur. İbn Haldun'a göre bu gibi şeyleri, önceden öğrenme hevesi, insanın tabiatında vardır. Oysa akıl sahibi insanlar müneccimlerin geleceğe ait hiç bir şeyi bilmediğini veya söylediklerinin çoğunun yalan olduğunu bilirler¹. XVIII. yüzyılın sonunda İstanbul'da bulunan Abbe Toderini (1728-1799) de, müneccimlerin bütün yanlış kehanetlerinin ortasında, bazılarının tesadüfi olarak doğru çıkmalarına insanların çok önem verdiklerini, buna

* Bu makale Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu yönetiminde hazırlanmıştır. *Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar* adlı yüksek lisans (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993) çalışmasının bir bölümünün genişletilmiş halidir. Hocam Sayın İhsanoğlu'na yardımlarından dolayı müteşekkirim.

¹ İbn Haldun, *Mukaddime* (Tercüme: Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 396, 781-783.

mukabil aksi netice vermiş birçok kehanetleri ise hiç hatırlamadıklarını nakletmektedir².

İslâm bilim literatüründe, *ilm-i ahkâm-ı nücûm*, *sınaat-i ahkâm-ı nücûm* veya kısaca *ilm-i nücûm*, *ahkâm-ı nücûm*, *ilm-i hey'et*, *ilm-i eflak* diye adlandırılan astroloji ve astronomi, esas itibariyle XIX. yüzyıla kadar tek bir ilim olarak kabul edilmiş ve bu deyimler astronomi ve astrolojiyi yahut da bu ilimlerin her ikisini birden tanımlamak için kullanılmıştır. *Müneccim* kelimesiyle hem astrologlar hem de astronomlar ifade edilmekteydi³. Bu anlayış Osmanlılarda da aynıydı. Kâtip Çelebi (ö. 1659), *Keşfü'z-zünûn* adlı eserinde ilm-i nücûmun üç sahasından bahsetmiştir. Bu sahalardan ilk ikisinin tamamen astronominin konusu olmasının yanında, üçüncüsü astrolojinin konusuna girmekte ve hepsi ilm-i nücûm olarak kabul edilmektedir⁴. Bu anlayış ilk devirlerden XIX. asra kadar Osmanlı bilim literatüründe devam etmiştir.

Osmanlıdan önceki Türk ve İslâm devletlerinde, hükümdarlar çeşitli yerlerde kurdurdukları rasathaneler ile İslâm âlimlerine gözlem yapma imkânı sağlamışlardır. Ayrıca matematik, astronomi ve astroloji alanında eserler yazılmasını teşvik etmişlerdir. İslâm rasathanelerinin kuruluş maksatları, hükümdarların astrolojiye olan düşkünlüklerinden ziyade, bir ilim olarak kabul ettikleri ilm-i nücûm ve hey'et üzerine çalışmalar yapmaktır. Günlük ve geleceğe ait işlerinin düzenlenmesinde yıldızların en dakik rehber olduğu inancının da rasathanelerin açılmasında önemli bir katkısı bulunmaktaydı⁵. Her ne kadar İslâm rasathanelerindeki dakik rasatlar ve matematik çalışmaları astroloji çalışmalarında iyi neticeler elde etmek için kullanılıyorsa da, rasathanelerin temelinde ilmi zihniyetin ve tecessüsün varlığı da inkâr edilemez. İslâm bilim literatüründe astroloji ve astronominin tek bir ilim olarak kabul edilmesi sebebiyle astrolojiye ait konular ve astrolojinin birçok problemi için yapılan hesaplar astronomi kitaplarında yer almıştır⁶. Diğer taraftan astrologların daima muhtaç oldukları astronomik hesap usul-

² M. L. Abbè Toderini, *de la Litterature Des Turcs. Traduit de l'Italien en Français par Tournant*, Paris 1789, I, 171.

³ Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1824, VII, 11; Carlo A. Nallino, "Astroloji", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, I, 682; a. mlf. "Astronomi", *İA*, I, 686; Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Science an Illustrated Study*, New Edition, London 1976, s. 95; Tefik Fehd, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA)*, XXII, s. 124-126; a. mlf., "İlm-i Felek", *DİA*, XXII, s. 126-129.

⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn* (Nşr. Ş. Yaltkaya), İstanbul 1943, II, 1930-1931.

⁵ A. Sayılı, "Rasathane", *İA*, IX, 628.

⁶ Nallino, "Astroloji", s. 685.

leri sadece astronomi eserlerinde bulunmaktaydı⁷. Rasathanelerde yapılan ve asırlarca Batu ve Doğu'da kullanılan zîcler ve astronomi eserleri bunun en güzel delilleridir. Esas hedefi dakik rasatlarla yeni ve güvenilir zîcler hazırlamak olan İslâm rasathanelerinde, yeni yapılan rasatlar ile dakiklığını kaybeden eski astronomik cetveller ıslah edilerek, daha mükemmelleri hazırlanmıştır⁸.

MÜNECCİMBAŞILIK

Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nde, kuruluşundan yıkılışına kadar, yapısı itibariyle ciddi bir değişikliğe uğramayan müesseselerden birisi de müneccimbaşılıktır. Az sayıdaki personeli, takvim, zayıç ve imsakiye hazırlamak gibi belirli ve sınırlı işleri olması itibariyle müessesede büyük bir değişiklik ihtiyacı doğmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde müessese olarak müneccimbaşılığın ortaya çıkış tarihi kesin olarak belli değildir. Kuruluş dönemine ait kaynaklarda böyle bir müesseseden bahsedilmemektedir. Ayrıca, Osmanlılardan önceki Türk ve İslâm devletlerinde de böyle bir müessesenin varlığı kesin olarak tespit edilememiştir. Mehmed İzzet Bey, Osmanlı'ya müneccimliğin resmi olarak İran'dan intikal ettiğini iddia etmekle birlikte bu konuda herhangi bir kaynak vermemektedir⁹. Diğer yandan Abbe Toderini de, Türk bilim adamlarının iyi derecede Arapça ve Farsça bildiklerini, İranlıların astronomi ve astroloji eserlerinden çok istifade ettiklerini belirtir¹⁰.

İlm-i nücûm ve ilm-i hey'ete dair pek çok ilmi bilginin Osmanlılara intikalinde, Uluğ Bey'in Semerkand'da kurduğu rasathanenin ve burada yetişen bilim adamlarının büyük bir etkisinin olduğu bilinmektedir. Rasathanede çalışan Bursalı Kadızâde Rumî'nin¹¹ talebelerinden Şirvanlı meşhur âlim Fethullah Şirvanî (ö. 1453), Kastamonu'ya gelmiş ve orada yerleşerek astronomi ve geometri dersleri okutmuştur. Aynı rasathanede çalışan bir diğer âlim olan Ali Kuşçu (ö. 1474) da Fatih Sultan Mehmed'in davetiyle İstanbul'a gelmiş, çeşitli medreselerde matematik ve astronomi dersleri

⁷ Nallino, "Astroloji", s. 682.

⁸ A. Sayılı, "Rasathane", *İA*, IX, 628.

⁹ Mehmed İzzet, "İhtiyârât", *Mahfel Mecmuası*, sayı. 25-26, sene. 1340/1921, s. 9.

¹⁰ M. L. Abbè Toderini, *de la Litterature des Turcs. Traduit de l'Italien en Français par Tournant*, Paris 1789, I, 141.

¹¹ İhsan Fazlıoğlu, "Kadızâde-i Rumi", *DİA*, XXIV, 98-100.

okutmuş ve bu konularda *Risâle fi'l-Hisâb (Muhammediyye)* ve *Risâle fi'l-Hey'e (Fethiyye)* adlarında iki mühim eser telif etmiştir¹².

Osmanlı Devleti'nde müneccimlerin yaptığı takvimlere ilk olarak Sultan II. Murad (1421-1451) döneminde rastlanılmaktadır. Bu takvimler saray almanağı türünde olup hazırlayanları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) İstanbul muhasarası esnasında son hücumu yapmadan önce bazı müneccimlere danıştığı hem Dukas'ın *Bizans Tarihi* adlı eserinde ve hem de Tacizâde Cafer Çelebi'nin *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi* adlı eserinde kaydedilmektedir¹³. Tursun Bey de Rumeli Hisarı'nın temelini atılmasında müneccimlerden uğurlu saat alındığını belirtir¹⁴. Ayrıca *Tarih-i Atâ*'da Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) döneminin anlatıldığı bölümün sonunda, "Vâlid-i vâcid-i kesîrû'l-mehâmid Bâyezid Hânı Fatih Hazretleri asr-ı âlisinden kalan ve zamân-ı şâhânelerine yetişen ulemâyı izâm hazerâtıyla meşâyih-ı kirâm beyânındadır" başlığı altında "Fatih hazretlerinin müneccimbaşısı Fatih Acem (veya Fatih-i Acem) Mehmed Efendi" şeklinde bir cümle bulunmaktadır. Ancak, burada başka bir açıklama bulunmadığı gibi, bu döneme ait diğer kaynaklarda da bu zat hakkında bilgiye rastlanmaz.

Sultan II. Bayezid (1481-1512) devrindeki ilmî faaliyetlerin arasında astronomiye önem verilmesi sebebiyle, bu dönemde İstanbul'a gelen müneccimlerin sayısında ve İstanbul'daki müneccimlerin astronomi ve astroloji eserleriyle takvim çalışmalarında önemli bir artış ve gelişme gözlenmektedir¹⁵. Hatta bu dönemde yapılan takvimlerin cetvel tarz ve stilleri devletin son dönemlerine kadar korunmuştur. Bu dönemde müneccimlerin sayısının

¹² Ali Kuşçu, *Mir'atü'l-Âlem (Evrenin Aynası): Ali Kuşçu'nun Fethiyye Adlı Eserinin Çevirisi* (çev. Seyyid Ali Paşa; haz. Yavuz Unat), Ankara 2001; Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, İstanbul. 1326, I, 133-139; A. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 20; Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *DİA*, II, 408-410; İhsan Fazlıoğlu, "Ali Kuşçu'nun el-Muhammediyye fi el-hisâb'ının 'Çift Yanlış' ile 'Tahlil' Hesâbı Bölümü", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 4 (Ekim 2003), s. 135-155; a. mlf., "Ali Kuşçu", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, (YYOA), I, 216-218.

¹³ Dukas, *Bizans Tarihi* (Terc. VL. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 169; Tacizâde Tuğrayî Cafer Çelebi, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi*, İstanbul 1331, s. 10.

¹⁴ Tursun Bey, *Tarih-i Ebû'l-Feth* (haz. M. Tulum), İstanbul 1977, s. 44.

¹⁵ Bu müneccimlerin en meşhurları Hatâyî, Ceylânî, Mehmed b. Kâtip Sinan, Abdurrahman, Mehmed b. Yusuf, Konyalı Muslihiddin Mustafa b. Vefa, Hitabî al-Huseynî, Salman, Abdülkerim b. Mevlana Sinan, Hamza b. Abdülkerim'dir. F. E. Karatay, *TSMK. Türkçe Yazmalar Katalogu*, İstanbul 1961, s. 535-536; a. mlf., *TSMK. Farsça Yazmalar Katalogu*, İstanbul 1961, s. 94-101.

artması ve muhtemelen devletin ihtiyacının da göz önüne alınmasıyla devlet teşkilâtı içine de müneccimler alınmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan ve 944-951/1537-1544 tarihleri arasında yazıldığı tahmin edilen "Cemaât-ı müşâhere-horân" kadrosunu ihtiva eden bir defterin¹⁶ *cemaât-ı müneccimân* başlığı altındaki kısmında o sırada sarayda vazife yapan üç müneccimin adı ve aldığı günlük ulûfeler belirtilmiştir. Buradaki liste şu şekildedir:

"Cemaat-ı müneccimân:

1. Seydî İbrahim bin Seyyid, müneccim, fi yevm 15 akçe (*Seyyid Müneccim oğludur, Sultan Bayezid zamanından berü ulûfeye mutasarrıftır*).

2. İshak, müneccim, fi yevm 14 akçe (*Sultan Bayezid zamanından berü ulûfeye mutasarrıftır*).

3. Sinan, müneccim, fi yevm 10 akçe (*Saatçı Ömer oğludur*).¹⁷

Listede birinci sırada yer alan ve ilk müneccimbaşı olarak görülen Seydî İbrahim ve İshak müneccim hakkında "Sultan Bayezid zamanından beri ulûfeye mutasarrıftır" denilmesine göre resmî bir makam olarak müneccimbaşılık, Sultan II. Bayezid döneminde Seydî İbrahim b. Seyyid ile başlamıştır. Listede, ikinci sırada bulunan İshak Efendi ise bu esnada ikinci müneccimdir. İshak Efendi, daha sonra müneccimbaşı olmuştur. Diğer yandan, daha sonra müneccimbaşı olan Yusuf b. Ömer, 916/1510-11 senesinde yaptığı *Sahâîf-i Takvîm* adlı takviminde "Yusuf es-Saati el-Muvakkıt fi Camii'l-Cedîd es-Sultan Mehmed Han" şeklinde imza atmıştır¹⁸. Buna göre bu tarihlerde henüz saraya intisap etmemiştir. Daha sonra hazırladığı *Risâle-i İhtilâcât* adlı 930/1524 yılına ait takvimde "Yusuf b. Ömer es-Sâatî el-Müneccim fi bâbi's-Sultan" şekliyle imzasını atmıştır¹⁹. Buna göre bu tarihlerde saraya intisap etmiş ve saray müneccimleri arasına girmiştir.

Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi nr. 268/2'de Makamî Süleyman b. Mustafa tarafından yazılan *Cedâvil-i hareket-i ta'dilî'ş-şems* adlı eserin sonunda Takiyüddin-i Râsîd'²⁰ kadar olan müneccimbaşılardan bir listesi veril-

¹⁶ Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri (İlave: V)", *İkûsat Fakültesi Mecmuası*, XV, nr. 1-4, İstanbul 1955, s. 314-329.

¹⁷ Barkan, *a.g.m.*, s. 323.

¹⁸ Yusuf b. Ömer es-Saati, *Sahâîf-i Takvîm*, TSMK, nr. A. 1960, s. 28a.

¹⁹ Yusuf b. Ömer es-Saati, *Risâle-i İhtilâcât Yusuf Saati*, TSMK, nr. E. Hazine 1710, s. 31b; Yusuf b. Ömer es-Saati, *Takvîm-i sâl 967*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 546, s. 14b.

²⁰ Salim Aydüz, "Takiyüddin Râsîd", *YYOA*, İstanbul 1999, I, 603-605.

mektedir. Listeye göre ilk müneccimbaşı Abdurrahman olup Sultan II. Bayezid devrinde göreve gelmiştir. Abdurrahman'ın 916 (1510-11) yılında hazırladığı *Takvîmü't-tâm*²¹ adlı bir takvimi bulunmaktadır. Ancak burada kendisinin müneccimbaşı olduğunu dair hiçbir işaret görülmez.

İlk müneccimbaşılardan biyografileri hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. 16. yüzyıl müneccimbaşılardan biri olan Mustafa b. Ali el-Muvakkıt, uzun zaman Yavuz Selim Camii muvakkıtlığında bulunmuş ve daha sonra müneccimbaşı olmuştur. Bundan dolayı kendisine el-Muvakkıt diye lakap takılmıştır²². Kaynakların, Mustafa b. Ali'den sık bahsetmelerinin ilk sebebi coğrafya, astronomi ve matematik alanında pek çoğu Türkçe olan otuza yakın eser vermiş olmasındandır. Diğer sebebi ise vefatıyla yerine Takiyüddin-i Râsîd'in tayin edilmesidir²³. Takiyüddin-i Râsîd İstanbul'da kurduğu rasathanesiyle tanınan ve Osmanlı müneccimbaşılardan arasında en meşhur olanıdır.

Osmanlı kaynaklarında, on altıncı asrın yarısından sonra ve özellikle Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'den (1630-1650) sonra gelen müneccimbaşılardan hakkındaki bilgiler öncekilere nazaran daha fazladır. Müneccimbaşı Hüseyin Efendi ise zayıçeleriyle meşhur olan müneccimbaşılardan birisidir. Hüseyin Efendi'nin, sarayda nüfuzunun artmasıyla görevi olmadığı halde devlet işlerine karışması ve neticesinde idam edilmesi, diğer müneccimbaşılara da tesir etmiş ve bundan sonra müneccimbaşılardan hiç birisi Hüseyin Efendi gibi devlet işlerine müdahale etmemiştir. Dikkati çeken bir diğer nokta da, Hüseyin Efendi'den sonra gelen müneccimbaşılardan ekserisinin birbirleriyle akrabalık veya talebelik bağı bulunmasıdır.

XVII. asrın yarısından itibaren müneccimbaşılık müessesesi belirli bir düzen almıştır. Müneccimbaşı olacak kişi, önce müneccim daha sonra müneccim-i sâni olmakta ve en son olarak da müneccimbaşılığa yükselmekteydi. Müneccimbaşı Osman Kâmil Efendi'ye (1880-1896) kadar

²¹ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1978/2.

²² Ö. Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, Beyrut, ts, XII, 283; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âşârü'l-musannifin*, İstanbul 1951-55, II, 435; Nev'izâde Ataulah Atâî b. Yahya, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 286; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul 1308-1316, IV, 377; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 300, Adıvar, *İlim*, s. 93.

²³ Yavuz Unat, "Mustafa İbn Ali el-Muvakkıt ve İ'lâm el-İbâd fi A'lâm el-Bilâd (Şehirler Âleminde Mesafelerin Bildirimi) Adlı Risâlesi", *Electronic Journal of Oriental Studies*, VII (2004), No. 10, Utrecht University, Utrecht, s. 1-48.

kesintisiz bilgi sahibi olduğumuz müessesenin, Osman Kâmil'den sonra başına kimin geldiği ise belli değildir. Osman Kâmil Efendi 1896 yılında vefat etmiş (Bk. Ek 1). ve yaklaşık iki sene yerine müneccimbaşı tayin edilmemiştir. Bu süre içerisinde müneccim-i sâni müneccimbasının vazifesini idare etmiş olmalıdır. Kaynaklarda Osman Kâmil Efendi'den sonra müneccimbaşı olarak bildirilen kişi olan Mustafa Asım Bey ise 1898 yılında müneccimbaşı olmuştur (Bk. Ek 2-3).

Müneccimbashılar, müneccimbashılık dışında, başta müderrislik ve kadılık olmak üzere diğer vazifelerde de bulunmuşlardır. Ayrıca muvakkıt (Mustafa b. Ali, Müneccimek...), hassa tabibi (Bakkalzâde Mehmed Efendi), hekimbaşı (Arabzâde Mehmed, Ahmed Efendi b. Hüseyin), musâhib-i padişahî (Derviş Ahmed Dede), tarikat şeyhi (Derviş Ahmed Dede), hattat (Fethiyeli Halil Efendi), vakanüvis (Musazâde Mehmed)²⁴ gibi vazifelerde bulunan müneccimbashılar da vardı. Evliya Çelebi IV. Murad dönemindeki resmigeçitte müneccimbashıların kazaskerler ile at başı gittiğini ifade ederek buldukları yüksek mevkie dikkat çekmektedir²⁵.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar önemli bir değişiklik göstermeden devam eden müneccimbashılık yüzyılın ikinci yarısında Ahmed Tahir Efendi'nin (ö. 1880) imtihanla müneccim-i sâni olmasıyla küçük bir değişikliğe uğramıştır²⁶. Bu zamana kadar müneccimbashılar ve müneccim-i sâniler tayin ile göreve gelmekteydi. Bu uygulamanın ne zamana kadar devam ettiği belli olmadığı gibi umumi bir uygulama olup olmadığı hakkında da bilgi yoktur. Diğer bir değişiklik ise müneccim-i sâni makamının ilga edilmesidir. Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) zamanında ilga edildiğini tahmin ettiğimiz bu makam Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi (ö. 1924) zamanında bulunmamaktadır. Başka bir değişiklik ise müneccimbashiya bağlı olan ve daha önce sayıları beşi bulan kâtiplerin sayısının bire indirilmesidir. Bu değişiklik ile müessesede sadece müneccimbaşı ve bir de kâtip kalmıştır²⁷. Bu asırda yapılan son değişiklik ise hekimbaşılığa bağlı olan müneccimbashi-

²⁴ İsmail, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 344; Kehhale, *Mu'cem*, X, 214; Cevdet, *Târih*, II, 175; *Sicill-i Osmani*, IV, 523.

²⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, I, 526.

²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12; Salim Aydüz, "Abbas Vesim Efendi", *YYOA*, İstanbul 1999, I, 3-4.

²⁷ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul 1334, s. 142; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1980, I, XVII-XXV.

lığın *Dâire-i Meşîhât-ı İslâmiye*'ye bağlanmasıdır. Ancak bu değişikliğin de ne zaman yapıldığı belli değildir²⁸.

XV. asrın sonlarından itibaren devan eden müneccimbaşı, son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi'nin 1924 senesinde vefatıyla yerine müneccimbaşı tayin edilmeyerek ilga edilmiştir. Bu müessesenin yerine baş muvakkıtlık adı altında yeni bir müessese ihdas edilmiş ve başına da Muvakkıt Ahmed Ziya Akbulut getirilmiştir²⁹.

Müneccimbaşı Listeleri

Müneccimbaşı üzerine Osmanlı kaynakları arasında monografik bir eser olmadığı gibi müesseseler tarihi hakkında yazılan eserlerde de bu konu hakkında yazılmış ayrı bölümlere rastlayamayız³⁰. Astronomiyle ilgilenen bazı Osmanlı araştırmacı ve astronomları müneccimbaşılarının listesini yapmışlardır. Ancak bu listeler eksiktir. Bilinen ilk müneccimbaşı listesi, ilk dönem müneccimbaşılarını hakkında önemli bir takım bilgileri ihtiva etmesine rağmen oldukça kısa ve eksiktir. Bu liste başlangıçtan Müneccimbaşı Takiyüddin'e kadar olan müneccimbaşılarını ihtiva etmekte ve beş kişinin adını vermektedir. Liste, Müneccim Makâmi Süleyman b. Mustafa b. Kemalî'ye (ö. 1210/1795) ait *Cedâvil-i Hareket-i Ta'dilü'ş-Şems* adlı eserde metindeki yazıdan ayrı olarak kurşun kalemle yazılmıştır. Liste şu şekildedir. "Sultan Bâyezid-i Veli zamanında Müneccimbaşı Abdurrahman Efendi tarafından Sultan Ahmed b. Bâyezid'in hilafet hesabı görülmüştür. İshak Efendi sene 947 ve Yusuf es-Saatî sene 959. Sultan Süleyman zamanında ve Sultan Selim-i sâni zamanında sene 979'da Müneccimbaşı Mustafa Çelebi fevriyle Takiyüddin-i Râsîd Müneccimbaşı olmuştur. Bu dahi sene 979-987'de Tophane'de rasada ibtida, badehu sene 993 vefat etmiştir³¹". Listede birinci sırada geçen Abdurrahman, ilk müneccimbaşı olarak yazılı ise de bu konuda

²⁸ *Sâlnâme*, s. 142; M. İpşirli, "Bâb-ı Meşihat", *DİA*, IV, 363; Albayrak, *Son Devir*, I, XVII-XXV.

²⁹ S. Ünver, "İstanbul Muvakkathaneleri Vazifelerinin İlmî ve Kültürel Değerleri Üzerine", *International Symposium on the Observatories in Islam*, İstanbul 1980, s. 49.

³⁰ Osmanlı astronomi tarihine dair derli toplu olarak telif edilmiş tek eser Süleyman Südi Efendi (ö. 1895) tarafından telif edilmiştir. Eserde Osmanlı coğrafyasının dışında yaşamış olan astronomların hayatları ve eserleri yanı sıra muhtelif zamanlarda kurulmuş olan rasathâneler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Süleyman Südi Efendi, *Tabakât-ı Müneccimîn* (haz. Salim Aydın), İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2005. Ayrıca bk. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (haz. E. İhsanoğlu ve diğerleri), I-II, İstanbul: IRCICA, 1997.

³¹ Makâmi Süleyman b. Mustafa b. Kemalî, *Cedâvil-i Hareket-i Ta' dilü'ş-Şems*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 268/2, v. 8b.

diğer kaynaklarda herhangi teyit edici bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca eldeki mevcut belgelere göre, aynı senelerde müneccimbaşı olarak Seydi İbrahim b. Seyyid bulunmaktadır. Ayrıca bu listede adı geçen Abdurrahman'a ait olduğunu tahmin ettiğimiz *Takvimü't-tâm* adlı Hicrî 916 yılına ait bir takvimde "Müneccim Abdurrahman" imzasını görmekteyiz. Bu iki şahıs muhtemelen aynı kişi olmalıdır. Bu tarihten sonra da müneccimbaşı olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır³². Listede müneccimbaşı Seydi İbrahim b. Seyyid bulunmamaktadır.

Elimizde bulunan diğer üç liste ise çok az farklılıkla birbirinin aynıdır. İkinci liste, Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi'nde müellifi belli olmayan *Zâiçe Mecmuası* adlı 323 numaralı eserdir³³. Bu listenin başlığı şu şekildedir. "Devlet-i Aliyye'de zafer bulduğumuz reisülmüneccimîn olanlar tahrir olundu". Muhtemelen bu listeden istinsah edilmiş üçüncü liste de yine Kandilli Rasathanesi Kütüphanesi'nde 545 numaralı eserin içinde bulunmaktadır³⁴. Buradaki listenin başlığı şu şekildedir. "Devlet-i Aliyye'de zafer bulduğumuz reisülmüneccimîn olanların defter-i icmalleri ketb ve tahrîr olundu". Kandilli Rasathanesi'nde bulunan Ahmed Ziya Akbulut'un *Not Defteri* içindeki liste ise dördüncü ve en son yapılmış olan listedir³⁵. A. Ziya Akbulut listesi için "Osmanlı Devleti'nde ifâ-yı vazife eden müneccimbaşılar" şeklinde bir başlık kullanmıştır. Her üç listede de, müneccimbaşılığa intisap tarihi bulunmamakla birlikte ilk müneccimbaşı Mehmed Çelebi, son müneccimbaşı olarak da Ahmed Tahir Efendi bulunmaktadır. Her üç listede de Ahmed Tahir Efendi'nin vefatı ve cenazesi hakkında kısa bir bilgi bulunmakta ve dua edilmektedir. Nr. 323 ve 545'teki listelerin Ahmet Tahir Efendi ile sona ermesine bakılırsa bu listeler onun vefatından hemen sonra yazılmıştır. Muhtemelen Ahmed Ziya Bey, bu iki listeden birisini aynen kendi eserine nakletmiş ve son Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi dâhil olmak üzere bütün müneccimbaşılarını ilave etmiştir. İlk iki listede 24 müneccimbaşı bulunurken A. Ziya Bey'in listesinde 30 müneccimbaşı bulunmaktadır. Bizim yapmış olduğumuz çalışmada ise tespit edilebilen müneccimbaşı sayısı 37'dir.

³² Abdurrahman, *Takvimü't-tâm*, Süleymaniye Ktp., Es'ad Ef. nr. 1978/2, v. 33a.

³³ *Zâiçe Mecmuası*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 323, v. 3a-b.

³⁴ *Kıran ve Zâiçe Mecmuası*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 545, son yaprak.

³⁵ A. Ziya Akbulut, *Not Defteri*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 121, v. 2.

Makamî Süleyman tarafından müneccimbaşı olarak bildirilen Müneccim Abdurrahman'a dair kesin bir delil olmadığından dolayı müneccimbaşı olarak kendisini listemize dâhil etmedik. Elimizdeki listelerin birisi Takiyüddin-i Râsîd'a kadar olan müneccimbaşılarının adlarını verirken diğer üçü de Müneccimbaşı Mehmed Çelebi'den başlamaktadır. Takiyüddin-i Râsîd 993/1585'te, kendisinden sonra müneccimbaşı olan Mehmed ibn Bakkal ise 1004/1595 yılında vefat etmiştir. Daha sonra müneccimbaşı olarak gözüken Mehmed Çelebi ise 1040/1630 yılında vefat etmiştir³⁶. Buna göre İbn Bakkal ile Mehmed Çelebi arasında bir müneccimbaşının daha olması ihtimali belirmektedir. Bu kişi de muhtemelen Mehmed İbn Bakkal'ın oğlu olan Yusuf ibn Mehmed ibn Bakkal olmalıdır. (1010/1600 ve 1016/1606 yıllarına ait iki takvimi bulunan Yusuf ibn Mehmed'in vefat tarihi de belli olmayıp 1016/1606 yılından sonradır.) Buna göre Yusuf ibn Mehmed 1595-1606 yılları arasında on seneden fazla müneccimbaşılık yapmış ve yerine Mehmed Çelebi müneccimbaşı olmuştur. Bu dönem kaynaklarında Yusuf Efendi'nin müneccimbaşı olduğu hususunda kesin bir bilgi olmadığından Yusuf ibn Mehmed'i müneccimbaşılar listesine dâhil edemedik.

Listeye alamadığımız bir diğer müneccim de Derviş Talib Efendi'dir. *Sicill-i Osmanî*'de Müneccimbaşı Derviş Talib Efendi'nin Sultanzâde Mehmed Paşa'ya mensup olup, önce Sultan Selim Camii muvakkıtı ve daha sonra müneccimbaşı olduğu ve 1055/1645 yılından sonra vefat ettiği yazılmaktadır³⁷. Ancak elimizdeki belgelere göre bu esnada müneccimbaşı olarak Hüseyin Efendi (ö. 1060/1650) bulunmaktadır. Hüseyin Efendi 1040/1631-1060/1650 yılları arasında müneccimbaşılık yapmış olup azlinden sonra yerine Küfrî Hasan Çelebi geçmiştir³⁸. Bu konuda, *Naîma Tarihi* ve arşiv vesikalarında Talib Çelebi'den herhangi bir şekilde bahis bulunmamaktadır. Ayrıca elimizdeki müneccimbaşı listelerinde de bu isme rastlanmamaktadır. Bu sebeple Derviş Talib Çelebi'yi müneccimbaşı olarak kabul etmedik. Bu kişi muhtemelen müneccim-i sâni veya saray müneccimlerinden birisi olmalıdır. Zira Topkapı Sarayı'nda bulunan h. 1027 tarihli bir *Ruznâmçe*'de hassa tabipleri arasında "Mevlanâ Derviş Talib Efendi tabib ve müneccim" olarak zikredilen kişiyle Mehmed Süreyya Bey'in bahsettiği kişi

³⁶ Salim Aydüz, "Mehmed Çelebi", *YİÖA*, İstanbul 1999, II, 119.

³⁷ *Sicill-i Osmanî*, II, 331.

³⁸ BOA, A.RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1519/68, s. 77; Naîmâ, *Târih*, İstanbul 1280, V, 26-33; Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, İstanbul 1287, II, 365-367; *Sicill-i Osmanî*, 192.

aynı olmalıdır. Buna göre Derviş Talib Efendi müneccim ve aynı zamanda hassa tabibi idi³⁹.

Müneccimbaşı Mehmed Efendi hakkında da mezar taşıdaki kitâbesinden başka bilgi bulunmamaktadır. Ancak mezar taşıdaki ifadelerin sarahati ve ayrıca Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'nin büyük pederi⁴⁰ olması sebebiyle müneccimbaşı olduğunu kabul ederek listeye dâhil ettik⁴¹. Ancak ne zaman ve ne kadar müneccimbaşılık yaptığı belli değildir. Müneccimbaşı listelerinde ve biyografi eserlerinde adına rastlanılmamaktadır. Buna göre çok kısa bir zaman müneccimbaşılık yapmış olmalıdır.

Sicill-i Osmani'de müderris, molla, Mekke Kadısı olup, ilm-i nücûma olan aşinalığından dolayı önce müneccim-i sâni daha sonra da müneccimbaşı olan ve 1295 Şevval'inin on yedisinde vefat ederek Karacaahmed'e defnedilen Hüseyin Hüsnî Efendi hakkında hiç bir kaynakta bilgi bulamadık. Ancak bu kişiyle 1256/1840'ta vefat eden ve aynı özelliklere sahip olan Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin karıştırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu tarihte müneccimbaşı olarak Ahmet Tahir Efendi (1865-1880) bulunmaktadır⁴².

Müneccimbaşılardan hayatlarına ait tespit ettiğimiz tarihleri bir arada vermek için, diğer listeleri de göz önünde bulundurarak yeni bir liste yaptık. Listede müneccimbaşılardan göreve tayin edilme tarihine göre sıraladık. Müneccimbashının isminin verildiği sütundan sonra sırasıyla yapmış ise müneccim-i sâni tayin edilme tarihi verilmiştir. Sonraki sütunda da müneccimbaşı tayin edildiği tarih yazılmıştır. Görevden ayrılma tarihlerini de bir sütunda toplayarak yanındaki sütunda görevden ayrılma sebebini yazdık. Son sütunda da müneccimbaşılardan görev süresini yazdık. Görev süresi bölümü müneccimbaşılığa tayinden başlayıp görevden ayrılmasına kadar geçen süreyi göstermektedir.

³⁹ A. Süheyl Ünver, "Türk Tıp Tarihi Hakkında Muallim Cevdet'in Bibliyografyası". *Cevdet, Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*'nden ayrı basım, İstanbul 1937, s. 26.

⁴⁰ Mezar taşıdaki ifade bu şekildedir. Bk. Behçetî İsmail Hakkı, *Merâkîd-i Mü'tebere-i Üsküdar*. Hacı Selim Ağa Ktp. Hüdai Efendi. nr. 1193, s. 38.

⁴¹ Behçetî, *Merâkîd*, v. 38.

⁴² *Sicill-i Osmani*, III, 250, IV, 224-229; Salim Aydüz, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *YYOA*, I, 583-584.

MÜNECCİMBAŞILAR LİSTESİ						
	Müneccimbaşı	Müneccim-i sâni olması	Tayini	Ayrılması	Ayrılmaya Sebebi	Görev Süresi
1	Seydi İbrahim b. Seyyid		?	? 945/1538	Fevt	?
2	Sa'di b. İshak		945/1538	947/1540	Fevt	?
3	Yusuf b. Ömer es-Saati		947/? 1540	978/?1570	Fevt	?
4	Mustafa b. Ali el-Muvakkat		?967/ 1571	979/1571	Fevt	?
5	Takiyüddin-i Râsîd		979/1571	993/1585	Fevt	16
6	Mehmed İbn Bakkal		993/1585	1004/1595	Fevt	10
7	Mehmed b. Ali		?	1040/1630	Fevt	? 3
8	Hüseyin Efendi		1040/1631	1060/1650	azil	20
9	Hasan Çelebi		1060/1650	1071/1660	Fevt	11
10	Müneccimek Mehmed b. Ahmed		1071/1660	1078/1667	Fevt	7
11	Ahmed Dede b. Lütfullah el-Mevlevi		1078/1668	1099/1687	Azil	19
12	Arabzâde Mehmed Efendi		1687 1. defa 1694 2. defa 1706 3. defa	1692 1. defa 1694 2. defa 1710 3. defa	Azil Fevt	10
13	İsmailzâde Mehmed Emin		1692 1. defa 1697 2. defa	1694 1. defa 1698 2. defa	azil	3
14	Ahmed b. Bayram		1109/1698	1118/1706	Fevt	8
15	Edirneli Hüseyin Efendi		1122/1710	1123/1711	Fevt	1
16	Mevlevizâde Mustafa Efendi	1122/1710 ?	1123/1711	1134/1722	Fevt	11
17	Mustafa Zeki Efendi	1123/1711	1134/1722	1146/1734	Azil	12
18	Ahmed Efendi b. Hüseyin Efendi	1143/1730 ?	1146/1734	1159/1746	Hekimbaşı	12
19	Mehmed Efendi		1151/1739	1151/1739	Fevt	?
20	Fethiyeli Halil Efendi	1146/1733	1159/1746	1186/1772	Fevt	26
21	Abdullah Efendi	1159/1746	1186/1773	1194/1780	Fevt	7

22	Musazâde Mehmed Ubeydullah Efendi	1186/1773	1194/1780	1196/1782	Fevt	2
23	Mehmed Sadık Efendi	1194/1780	1782 1.defa 1790 2. defa	1789 1.defa 1812 2. defa	Fevt	23
24	Numan Efendi		1203/1789	1204/1890	Fevt	? 3.5 ay.
25	Mehmed Rakım Efendi	1212/1798	1227/1812	1241/1826	Fevt	14
26	Mir İbrahim Durakpaşazâde	1227/1812	1241/1825	1241/1825	Müneccim-i sâni olmuştur	5 gün
27	Hüseyin Hüsnü Efendi	1241/1825	1241/1825	1256/1839-40	Fevt	15
28	Sadullah Mehmed Efendi	1248/1832	1256/1840	1265/1848	Fevt	8
29	Osman Sâib Efendi	1256/1840	1265/1849	1280/1864	Fevt	15
30	İbrahim Edhem Efendi	1278/1862 ?	1280/1864	1282/1865	Fevt	2
31	Ahmed Tahir Efendi	1280/1864	1282/1865	1297/1880	Fevt	15
32	Osman Kamil Efendi		1297/1880	1313/1896	Fevt	16
33	Mustafa Asım Bey		1315/1898	1318/1901	Fevt	3
34	Hüseyin Nureddin Efendi		1318/1901	1321/1903	azil	2
35	Mehmed Arif Efendi		1321/1903	1327/1909	azil	6
36	Naşid Bey		1327/1909	1327/1909	azil	6 ay
37	Hüseyin Hilmi Efendi		1327/1909	1343/1924	Azil	15

Müneccimbaşının Maiyeti

Müneccimbaşının maiyetinde müneccim-i sâninin yanı sıra dört veya beş kişiden müteşekkil şakird veya müneccim adı verilen yardımcıları bulunmaktaydı. Bu kişiler başta takvim ve zayıç hazırlanması ve çoğaltılması olmak üzere çeşitli işlerinde müneccimbaşıya yardım ederlerdi.

Müneccim-i Sâni

Müneccim-i sâniler de müneccimbaşılar gibi ilmiye sınıfından, ilm-i nücûm ile ilm-i hey'et bilen kişiler arasından seçilirlerdi. Müneccim-i sânilerin ekserisi, müneccimbaşının görevden ayrılmasından sonra yerine müneccimbaşı olurken, bazıları çeşitli sebeplerde terfi edemeden vefat

etmişlerdir. İlk defa müneccim-i sânilik görevinde kimin bulunduğu tam olarak belli değilse de daha önce verdiğimiz müneccimbaşı Seydî İbrahim ile İshak Çelebi'nin aldıkları ulûfeleri gösteren cetvelde, Seydî İbrahim'in günde on beş akçe İshak Çelebi'nin ise on dört akçe aldığı bilinmektedir¹³. Bu listede Seydî İbrahim için müneccimbaşı denilmediği gibi İshak Çelebi için de müneccim-i sâni denilmemektedir. Sadece sarayda görevli müneccim oldukları belirtilmiştir. Ancak bu listede ikinci sırada müneccim olan İshak Müneccim'in *Hadikatü'l-cevâmi* ve *Sicill-i Osmanî*'deki bilgilere göre daha sonra müneccimbaşı olduğunu bilmekteyiz¹⁴. Buna göre Seydî İbrahim'im müneccimbaşılığı esnasında İshak müneccim, müneccim-i sânilik mevkiinde bulunmaktaydı.

XVI. ve XVII. asırlarda müneccimbaşılık hakkındaki malûmât sınırlı olduğundan müneccim-i sâniler hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi, Müneccimbaşı Hüseyin Çelebi'nin 1645 yılında gizli olarak açılan Girit seferinin zayıçesini Küfrî Hasan Çelebi ile Müneccimek Efendi'nin birlikte hazırladığını, bu kişilerin ilm-i nücûmda vukûf sahi olduklarını belirtmektedir. Buna göre, Hüseyin Çelebi'den sonra müneccimbaşı olan Hasan Çelebi ve Müneccimek onun yanında saray müneccimi ya da müneccim-i sâni olarak bulunmuştur¹⁵.

Osmanlı tarihi kaynaklarında müneccim-i sâni tabirine ilk defa Mevlizâde Mustafa Efendi'nin müneccim-i sâni olmasıyla rastlamaktayız. Buna göre Fındıklılı İsmet Efendi, Müneccim-i sâni Mustafa Efendi'nin 23 Aralık 1711 tarihinde müneccimbaşılığa terfi ettiğini yazmaktadır. Ancak kendisinden önceki müneccim-i sâni hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir¹⁶. Mustafa Efendi'nin müneccimbaşılığa terfi etmesiyle, yerine Mustafa Zeki Efendi müneccim-i sâni olmuştur¹⁷. Bu tarihlerden itibaren belgelerde ve kaynaklarda müneccim-i sânilerden düzenli olarak bahs olunmaktadır¹⁸.

¹³ Ö. Lütfi Barkan, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli, s. 323.

¹⁴ Hüseyin Ayrınsarayî, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul 1281, I, 206; *Sicill-i Osmanî*, I, 324; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, İstanbul 1987, I, 107; a.m.f., *Fatih Camileri ve Diğer Eserler*, İstanbul, 1991, s. 82.

¹⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 148.

¹⁶ Fındıklılı İsmet, *Tekmiletü's-Şekâik fi hakk-ı ehli'l-hakâik* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, V, 69.

¹⁷ M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 7a, 30b, 51a; *Sicill-i Osmanî*, IV, 419.

¹⁸ Elimizde bulunan müneccimbaşı listelerinde ise müneccim-i sâni olarak bahsedilen kişi Fethiyeli Halil Efendi'dir. Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 323, s. 3a; Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 545, son sayfa; A. Ziya Akbulut, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 121.

Son müneccimbaşılardan Ahmed Tahir Efendi'nin yerine müneccim-i sâni olan Şehzade Camii muvakkıtı Ahmed Efendi'nin müneccimbaşı olmadığı bilinmekle birlikte, ondan sonra kimin müneccim-i sâni olduğu tespit edilememektedir. II. Abdülhamid döneminde müneccim-i sâni olduğu tespit edilen İbrahim Zühdi Efendi'nin ise hangi tarihlerde müneccim-i sâni olduğu belli olmadığı gibi vefat tarihi de belli değildir. Diğer taraftan, Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi zamanında müneccim-i sânilğin ilga edildiği bilinmektedir⁴⁹. Buna göre İbrahim Zühdi son müneccim-i sâni olmalıdır.

Müneccim-i sâniler, müneccimbaşılardan hazırladıkları takvimlerin hesaplanmasına yardım ettikleri gibi kendi başlarına takvim hazırladıkları da olurdu. Ayrıca ahkâm takvimi de hazırlarlar ve bunu padişaha sunabilirlerdi⁵⁰. Müneccim-i sâniler bunlardan başka talep olduğunda padişah veya diğer devlet adamları için zayıç de hazırlardı⁵¹.

Müneccim-i sâniler de müneccimbaşılardan gibi müneccimler veya muvakkıtlar arasından seçilirdi. Müneccimbaşı Musazâde Mehmed Ubeydullah Efendi vefat ettiğinde, yerine kimin tayin edileceği hususunda Sultan I. Abdülhamid'e ait bir hatt-ı hümayûn bulunmaktadır (Bk. Ek 4). Padişah, hatt-ı hümayûnda, Müneccim-i sâni Sâdık Efendi'nin *ilm-i nücûmda fenni nicedir* diye sormuş ve hemen peşinden de Mısır'dan mazul Medine-i Münevvere Mollası Tatarcıkzâde'nin ilm-i nücûm şeyhi olduğunu ve hangisinin layık ise onun tayin edilmesinin uygun olacağını ifade etmiştir⁵². Ancak Tatarcıkzâde taşrada olduğundan dolayı Müneccimbaşı Abdullah Efendi'nin oğlu olan müneccim-i sâni Mehmed Sâdık Efendi göreve tayin edilmiştir⁵³ (Bk. Ek 5). Müneccim-i sâni Ahmed Tahir Efendi müneccimbaşı olduğunda Şehzade Camii muvakkıtı Hafız Ahmed Efendi de onun yerine geçmiştir⁵⁴. Müneccim-i sâni Saîd Mehmed Efendi aynı zamanda müderris idi⁵⁵. Mehmed Sâdık Efendi 1782 senesinde müneccim-i sânilik görevinden müneccimbaşı-

⁴⁹ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, s. 134; Albayrak, *Son Devir*, I, XXV.

⁵⁰ Meselâ: Müneccim-i sâni Mehmed Râkım Efendi'nin 1212/1797-8 senesi *Ahkâm-ı sâlî*. TSMK, nr. Hazine 499; M. sâni, İbrahim Edhem, *Ahkâm-ı sâl*, TSMK, nr. A. 3635, A. 3636.

⁵¹ BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr 1466.

⁵² BOA, Cevdet-Maarif, nr. 3567.

⁵³ *Sicill-i Osmani*, III, 193; Cevdet, *Tarih*, II, 183.

⁵⁴ A. Lütü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi* (Yay. Haz. M. Aktepe), Ankara 1988, X, 147; *Takvimi Vekayi*, Sene 25 rebiyülevvel 1282, Defa 812, sayfa. 1 sütun 1.

⁵⁵ *Sicill-i Osmani*, III, 28.

lığa terfi edince, yerine saray müneccimlerinden Yakub Efendi geçmiştir⁵⁶. Müneccim-i sânilîğe tayin olan kişiler de, adet üzere müneccimbaşlar gibi Bâb-ı Âli'de hil'at giymekteydi⁵⁷. Bazı müneccim-i sâniler müneccimbaşının uzun süre vazifede kalması ya da başka birisinin vazifeye tayini gibi çeşitli sebeplerden dolayı müneccimbaşı olamamışlardır.

Müneccim-i Sâlis

Müneccimbaşının maiyeti arasında bulunan, ancak sadece bir yerde kaydına rastladığımız “müneccim-i sâlis” mevkiinin ne zaman ihdas edildiği ve ne kadar süre ile devam ettiği belli değildir. *Tercüme-i Sırrı'l-mektum* adlı bir esere sonradan ilave edilmiş bir notta şu kayda rastlamaktayız. “Müneccimbaşı Müderris Halil Efendi, Müneccim-i sâni Müderris Abdullah Efendi, Müneccim-i Sâlis Haşımzâde Ubeydullah Efendi” bu isimlerden başka bir kaç isim daha bulunmaktadır. Bunların arasında “Musazâde Ubeydullah Efendi Kadı” şeklinde geçmektedir⁵⁸. Bu kayıttan anlaşıldığına göre XVII. asrın ortalarında müneccim-i sâlis makamı bulunmaktaydı. Ancak diğer kaynaklarda başka bilginin bulunmamasına bakılırsa, müneccim-i sâlis makamının kısa bir süre için ihdas edilmiş veya buradaki kaydın en rütbeli müneccimbaşı kâtibî için kullanılmış bir sıfat olduğunu kabul edilebilir.

Müneccimbaşı Kâtipleri veya Saray Müneccimleri (Müneccimân-ı Hâssa)

Müneccimbaşı ve müneccim-i sâninin sarayda yer almasından sonra onların yaptıkları takvimleri çoğaltmak ve diğer işlerinde onlara yardım etmek için müneccim kâtipleri de saraya alınmıştır. Müneccimbaşı kâtipleri ilmi nücûma vakıf olan kişiler arasından gelmekte, takvim ve zayiçe hazırlamak gibi işlerde müneccimbaşıya yardım etmektedir. Müneccimbaşı kâtipleri kabiliyet ve çalışmalarına göre müneccimbaşılığa kadar yükselebiliyorlardı. Sarayda çok düzgün ve okunaklı bir yazıyla yazılan siyah, mavi, yeşil, kırmızı mürekkep ve altın yıldızlarla bezenen takvimlerin hazırlanıp çoğaltılması için kâtiplere ihtiyaç bulunmaktaydı. Müneccimbaşıya bağlı kâtiplerin sayısı tam olarak belli olmayıp sayısı asırlara göre değişiklik göstermiştir. Müneccimbaşılığın teşekkül ettiği on beşinci asrın sonunda müneccimbaşının altı kâtibî vardı. Ancak bu sayının on altıncı asrın ilk yarısında dört olduğu görülmektedir. Müneccimbaşı Seydi İbrahim ve İshak müneccim'in yanında

⁵⁶ *Cevdet, Tarih*, II, 183; *Sicill-i Osmanî*, IV, 650.

⁵⁷ *Takvîm-i Vekâyî*, Defa. 44, Sene. 13 Cemaziyelâhur 1248, sayfa. 1, sütun. 2; *Sicill-i Osmanî*, III, 23.

⁵⁸ *Tercüme-i Sırrı'l-mektûm*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 833, s. 98a.

adı zikredilen Sinan Müneccim, müneccimbaşının şakirdlerinden veya kâtiplerinden birisidir⁵⁹. Topkapı Sarayı'nda görevli bir kısım saray mensubunun sayı ve aylıklarının gösterildiği bir defterde *Tafsîl-i Mevâcib-i Müşâhere-Horân-ı Dergâh-ı Âli* başlığı altında, *Cemaât-ı Müneccimîn*'in altı nefer olduğu belirtilmiştir. Defter muhtemelen 900/1495 senesini takip eden senelerde tertip olunmuştur⁶⁰. Bu altı kişiye muhtemelen müneccimbaşı ve müneccim-i sâni de dâhildir. Zira 920/1510 senesine ait Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi E. 5475 numaralı bir vesikada, *Defter-i Cemaât-i Mülâzimân-ı Dergâh-ı Âli vâcib sene 920 mevcut olanlardır* başlığı altında yer alan *Cemaât-ı müşâhere-horân* kısmında *Cemaât-ı müneccimân* alt başlığındaki bölümde ise müneccimlerin sayısının 4 kişi olduğu belirtilmiştir⁶¹. Eylül 1624 tarihli bir mevâcib defterinde *cemaât-i şakirdân-ı müneccimân-ı hâssa* başlığı altında dört müneccim zikredilmektedir. Bu şakirdlerin üçü 4, birisi de 2 akçe yevmiye almaktadır⁶². Bu sayı müneccimbaşı ve müneccim-i sâni haricindeki müneccimlerin sayısı olmalıdır. Zira Ayn Ali Efendi'nin *Risâle-i Vazife-Horân ve Merâtib-i Bendegân-ı Âli Osman* adlı eserinde *Şakirdân-ı müneccimânın* beş kişi olduğunu belirtmesi daha önce dört olan müneccim sayısının on yedinci asırda beş kişiye çıkarıldığını göstermektedir. Yine bu eserde günlük ulûfelerinin 24 akçe olduğu belirtilmiştir⁶³. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât* adlı eserinde de müneccimlerin sayısının beş, günlük ulûfelerinin de 24 akçe olduğunu belirtmektedir⁶⁴. Mustafa Nuri Paşa on dokuzuncu asrın son yarısında yazdığı bu eserde muhtemelen Ayn Ali Efendi'nin risalesinden faydalanmıştır. Müneccimbaşılığın meşîhate bağlanmasıyla müneccim-i sânilik ilga edilmiş ve kâtiplerin sayısı da bire indirilmiştir; XIX. asrın sonunda, Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi'nin İbrahim Edhem adında sadece bir kâtibi bulunmaktaydı⁶⁵.

Kâtipler, müneccimbaşının yaptığı takvimlerin hazırlanmasına yardım etmelerinin yanı sıra başta İstanbul olmak üzere devletin bazı yerlerindeki devlet ricaline dağıtması işini de yaparlardı⁶⁶. Ordu seferde olduğu zaman

⁵⁹ Ö. L. Barkan, "H. 933-934 tarihli bütçe cetveli, s. 314-329.

⁶⁰ Barkan, *a.g.m.*, s. 309.

⁶¹ Barkan, *a.g.m.*, s. 313.

⁶² BOA, Maliyeden Müdevver nr. 5586, s. 107, tarih, 3 Z 1033.

⁶³ Ayn Ali Efendi, *Risale-i Vazife-Horan ve Merâtib-i Bendegân-ı Âli Osman*, İstanbul 1280, s. 94; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 372.

⁶⁴ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, İstanbul 1327, I, 139.

⁶⁵ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul 1334, s. 134; Albayrak, *Son Devir*, I, XXV.

⁶⁶ Mustafa Zeki, *Mücerrebat-ı Zeki*, v. 7a, 51a.

müneccimbaşı, bir katibiyle ordu komutanına da takvim gönderirdi⁶⁷. Ayrıca son dönemlerde kâtiplerin de müneccimbâşidan ayrı olarak takvim hazırlayıp neşrettikleri bilinmektedir⁶⁸.

Müneccimbaşı kâtipleri bazı astronomi eserlerini de istinsah etmişlerdir. Müneccimbaşı Müneccimek Mehmed Efendi'nin kâtibi Mehmed b. Mustafa el-Fezâyî, Mirim Çelebi'nin *Düstûru'l-amel fi tashihü'l-cedvel* adlı eseriyle (1085/1674)⁶⁹ Bircendi'nin *Şerh-i Zic-i Cedid-i Sultanî* adlı eserini (1086/1675 ve 1087/1676 yıllarında olmak üzere iki defa) istinsah etmiştir⁷⁰. Mehmed b. Mustafa istinsah ettiği bu eserlerin ferağ kayıtlarında adını "Mehmed Fezâyî el-kâtip an katibân-ı Reîsülmüneccimîn Müneccimek Mehmed Efendi" şeklinde yazmıştır.

Müneccimbâşaların Yetişmeleri

Müneccimbâşalar, sarayda ikamet etmek mecburiyetinde olmayıp hâricte evleri bulunan padişah hocası, hekimbaşı ve cerrahbaşı gibi sarayın "bîrun erkânı" arasında yer almaktaydılar. Müneccimbâşaların makamlarına göre teşrifatta yerleri bulunmayıp, sadece ilmî rütbe ve payelerine göre teşrifatta yer alırlardı⁷¹. Padişah hocası, müneccimbaşı ve hekimbaşı ulema sınıfından olmasına rağmen saray teşkilâtında ve idarî işlerde fazla söz sahibi değillerdi⁷². Ancak bazen çeşitli yollarla nüfuz sahibi olarak idarî işlere karışan kişiler de bulunmuştur.

Müneccimbâşaların klâsik medrese eğitiminden geçmeleri gerekmektedir. Ancak bu eğitimin yanında her bir müneccimbaşı, ilm-i nücûm, ilm-i ahkâm-ı nücûm ve takvim yapma gibi bazı meslekî dersleri de kendi gayretleriyle hususi hocalardan öğrenirlerdi.

Müneccimbâşaların yetişmelerinde muvakkıthanelerin önemli bir yeri bulunmaktaydı. Zira rasathanelerden başka fiili olarak astronomi faaliyeti yapılabilen tek müessese buralarıdır. Özellikle Fatih, Yavuz Selim ve Şehzade Camilerindeki muvakkıthaneler İstanbul'un en meşhur ve önemli

⁶⁷ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 7943.

⁶⁸ Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul 1971, IV, 1710.

⁶⁹ İÜK, FY, nr. 1387, s. 215b.

⁷⁰ Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 840, s. 336a; TSMK, Emanet Hazinesi, nr 1714 ferağ kaydı.

⁷¹ *Tarih-i 'Ata*, İstanbul ts., I, 290; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, I, 523.

⁷² Davut Dursun, *Din Bürokrasisi, Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İstanbul 1992, s. 165.

mekânlarıydı. Bir kısım müneccimbaşılardan buralarda görev yaptığı ve daha sonra müneccimbaşı olduğu bilinmektedir. Bu camilerde görev yapan müneccimbaşılardan ve muvakkıthaneleri şunlardır. Fatih Camii muvakkıthanesi: Yusuf b. Ömer es-Saatî (ö. 1570'te sağ)⁷³, Küfrî Hasan Çelebi (ö. 1660)⁷⁴ ve Müneccimek Mehmed Efendi (ö. 1667)⁷⁵, Sultan Selim Camii Muvakkıthanesi: Mustafa b. Ali el-Muvakkıt (ö. 1571)⁷⁶ ve Hüseyin Hilmi Efendi (ö. 1924)⁷⁷, Şehzade Camii Muvakkıthanesi: Mehmed Çelebi⁷⁸ ve Müneccim-i sâni Hafız Ahmed Efendi (ö. 1865'te sağ)⁷⁹, (Hasköy'deki Humbaracıyan ve Lağımçıyan Kışlası içindeki) Valide Sultan Camii Muvakkıthanesi: Cihangirli Mehmed Sâdık Efendi (ö. 1812)⁸⁰.

Osmanlı bürokrasisinde belli bir düzene göre gerçekleşen tayin ve azil işlemlerinin müneccimbaşılardan için de geçerli olduğu muhakkaktır. Müneccimbaşılardan tayin ve azil işlemleri hekimbaşının inhasıyla olurdu. Ayrıca her ikisi de saray görevlisi olduklarından Silahatâr Ağa'ya bağlı idiler⁸¹.

Tayinleri

Müneccimbaşı olabilmek için gerekli şartlar birçok astronomi ve astrolojiyle ilgili eserde belirtilmiştir. Osmanlılardan önceki İslam devletlerinde yaşamış müneccimlerin devlet idaresinde yer alması için aranan vasıflar, Osmanlı müneccimleri için de geçerli olduğundan, bunları tespit için Abbasiler döneminde müneccimlerde aranılan vasıflara bakmak gerekir. Müneccimlerin okuması gereken kitapların başında Batlamyus'un (ö. M.S. 2. asır) *Almagest* adlı eseri gelmektedir. Bîrûnî (ö. 1048) *et-Tefhim fî sînâati't-tencîm* adlı eserinde müneccimin dört ilimde (hendese, hesap, hey'et ve ahkâm) bilgi sahibi olmasının şart olduğunu belirtmektedir. Müneccimin,

⁷³ Yusuf b. Ömer es-Saatî, *Sahâîfi Takvim*, TSMK, nr. A. 1960, s. 28a.

⁷⁴ BOA, A. RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1497/46, s. 23; BOA, A. RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1519/68, s. 74-77; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; Naimâ, *Târih*, V, 29.

⁷⁵ Müneccimek Mehmed Efendi, *el-Makalât-ı Sâlise fî Resm-i Alât-ı Zillîye*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 40, s. 32a.

⁷⁶ *Sicill-i Osmanî*, IV, 377.

⁷⁷ Ünver, "İstanbul Muvakkıthaneleri Vazifelerinin İlmî ve Kültürel Değerleri Üzerine", *International Symposium* s. 50; S. Ünver, *Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkıthaneler*, Atatürk Konferansları, V, 1971-2'den ayrı basım. Ankara 1975, s. 250.

⁷⁸ Naimâ, *Târih*, III, 74; Ataî, 764; *Sicill-i Osmanî*, IV, 154.

⁷⁹ A. Lütî, *Târih*, X, 147; *Takvîm-i Vekâyî*, Sene 25 rebiyülevvel 1282, Defa 812, s. 1 s. 1.

⁸⁰ Mehmed Sâdık, *İhtisârü'l-cedveli'l-kebir li-Sâlih el-Mimarî*, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 232, s. 26b.

⁸¹ Ali Seydi Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 17, s. 122-123.

"hendese alanında Sabit b. Kurra'nın Öklides'ten yaptığı tercüme, matematik konusunda ise hesap usullerini öğrenebilmek için *Aritmetikî* adlı eseri okuması gereklidir" der. Müneccimlerin ayrıca ilm-i nücûmun yan konularını Ebû Mansur el-Bağdadî'nin (ö. 1037) *Tekmile*'sinden veya Sicezî'nin *Sâd Bâb* adlı eserinden okuması gerektiğini belirtir.

Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zünûn*'da, müneccim olmanın dört mertebesi olduğundan bahsetmektedir. Birincisi, takvim hesabını yapmak ve usturlab aletinin nasıl kullanıldığını bilmek; ikincisi, nücûm ilmine giriş, yıldızların ve burçların tabiatlarını ve mizaçlarını bilmek; üçüncüsü, yıldızların hareketlerini hesap etmeyi, zîc yapmayı ve takvim yapmayı bilmek; dördüncüsü, hey' eti, yıldızların hareketlerine dair hendesi delilleri, doğru olarak bilmektir. Bu son mertebeye gelen bir kimse, artık müneccim olmuştur. Ancak sonunda zamanındaki müneccimlerin çoğunun tencim ilminde, ilk iki bölümde kaldıklarını, pek azının da üçüncü merhaleye ulaştığını ifade eder⁸².

Sultan II. Murad (1421-1451) dönemi müelliflerinden İlyasoğlu Mercimek Ahmed, *Kabusnâme*'sinde müneccimliği mesleğe sayılan ilim olarak sınıflandırdıktan sonra, bir müneccimin önce matematik bilmesi lazım geldiğini söylemektedir. Ayrıca bu ilmi öğrenen kişinin takvim ve ahkâm çıkarması gereğinden de bahseder. Bununla birlikte, kendisi takvim çıkaramaz ise güvenilir birisinin takviminden faydalanmasını da tavsiye eder⁸³.

Osmanlı Devleti'nde müneccimbaşı olabilmek için ilmiye mensubu olmak şartı⁸⁴. II. Murad dönemi şairlerinden Bâli tarafından yazılıp Sultan II. Murad'a takdim edilen *Muradnâme* adlı eserin ilm-i nücûm bölümünde "Bâb-ı sî vü yekum ender ilm-i nücûm ve tevabî-i ân" başlığı altında müneccim olabilmek için gerekli şartlar yazılmıştır. Burada da diğer eserlerde olduğu gibi müneccimlerin riyazet ilmi, takvim, zayıçe cetvelleri gibi astroloji ve astronomi ilimleri konusunda bilgi sahibi olmaları gerektiği söylenmektedir.

⁸² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1931. Osmanlı Devleti medreselerindeki astronomi konusunda verilen derslerle ilgili daha fazla bilgi için bk. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul, 1997, cilt I-II.

⁸³ Mercimek Ahmed, *Kabusnâme* (Terc. A. Özkırmı), Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 36, II, 25-27, 65-70.

⁸⁴ Nallino, "Astroloji", I, 684.

Müneccimbaşının maiyetindeki saray müneccimleri de ilmiye sınıfından, ilm-i nücum ve ilm-i hey'et konusunda yetişmiş kimselerden seçilmekteydi. Bundan dolayı müneccimbaşılar da Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfının tabi olduğu hüküm ve uygulamalara tabiydiler.

Hayli mühim bir mevki olan müneccimbaşılığa tayin edilecek kişilerin ehliyetli olmalarına özen gösterilir ve tayin edilecek kişilerde bazı hususi şartlar aranır. Bu şartlar, özellikle arşiv belgelerinde ve vekayinâmelerde genellikle "fenninde mâhir emsâli nâdir" şeklinde özetlenmiştir⁸⁵.

Müneccimbaşılığın herhangi bir sebeple boşalması durumunda yerine müneccim-i sâni bakardı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mevlevizâde Mustafa Efendi'den itibaren yaklaşık on dört müneccim-i sâni daha sonra müneccimbaşı olmuştur⁸⁶.

Müneccimbaşılık makamına yeni tayin edilecek kişi ilk olarak hekimbaşı tarafından şeyhülislama arz edilir, şeyhülislam efendi de işaretini ihtiva eden bir arz ile durumu sadrazama bildirirdi. Sadrazam, hekimbaşının arzının bulunduğu kâğıdın sağ üst tarafına ruznamçe kalemine hitaben, sâbıkî kaydını istediğini belirtir bir yazı yazar. Buradan gerekli bilgiler geldikten sonra sadrazam tayini düşünülen kişi hakkında padişaha bir telhis ile kısa bilgi verir ve onun onayını ister. Gerekli onay sağlandıktan sonra sadrazam hekimbaşının arzının üzerine tayinin yapıldığına dair buyrultusunu çeker, böylece tayin işlemi son bulurdu. Daha sonra ise bu tayin ruûs defterine kaydolunur ve tayinin yapıldığı yazılırdı⁸⁷.

Müneccim-i sânilerin tayinleri de müneccimbaşılar gibi yapılmakta ve benzer bürokratik işlemlerden geçmekteydi.

XIX. asrın ikinci yarısına kadar müneccimbaşılarda tayininde önemli bir değişiklik görülmemektedir. Ancak son müneccimbaşılardan Ahmed Tahir Efendi'nin müneccim-i sânilige ve Hüseyin Hilmi Efendi'nin müneccimbaşı-

⁸⁵ BOA, Cevdet-Saray, nr. 6711.

⁸⁶ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 1367.

⁸⁷ BOA, A. RSK, nr. 1497/46, s. 23; 1519/68, s. 74, 77; 1553/102, s. 3; 1571/120, s. 32; Cevdet-Saray, nr. 6711; Osmanlı Devleti'nde gazetelerin neşredilmeye başlamasından itibaren müneccimbaşılarda tayin ve değişiklikleri gazetelerde de ilan edilmeye başlanmıştır, Meselâ, Sadullah Efendi'nin müneccim-i sâni olmasını bildiren yazı için bkz. *Takvîm-i Vekayi*, Defa. 44, Sene. 13 Cemaziyelahir 1248, sayfa. 1, sütûn. 2; Müneccimbaşı Arif Efendi'nin tayinini bildiren yazı için bkz. *İkdam*, 7 Şevval 1321, nr. 3420, sh. 1, s. 1.

liğa atanmasındaki bazı farklı uygulamalar, tayinlerde takip edilen uygulamanın değiştiğini göstermektedir.

Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi'nin Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ndeki kayıtlarında müneccim-i sâni olması için imtihan edildiğini yazmaktadır. Bu da böyle bir uygulamanın ilk defa o sıralarda başladığını göstermektedir. Daha önce rastlamadığımız imtihanla müneccim-i sâni tayini muhtemelen taliplerin çokluğu dolayısıyla çok kısa bir dönem uygulanmış olmalıdır⁸⁸.

Son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi de biyografisinde "komisyon kararı" ile müneccimbaşılığa tayin edildiğini yazmakta ise de bu komisyonun kimlerden oluştuğu ve isimlerinin ne olduğu hususlarında herhangi bir bilgi vermemektedir⁸⁹. Ancak müneccimbaşılığın, Dâire-i Meşihât-ı İslâmiye'ye bağlanması sebebiyle bu komisyonun da meşihata bağlı bir komisyon olması gerekmektedir⁹⁰.

Tayinlerde İlişkilerinin Rolü

Müneccimbaşı olan kişilerin bilmesi gerekli olan ilm-i nücûm ve ilm-i hey'et dersleri hususi hocalardan öğrenilmekteydi. Bu da hoca ve talebe ilişkilerinin ilerlemesine sebep olup yakınlığı artırmaktaydı. Bunun neticesinde müneccimbaşı ders verdiği talebelerinden istidatlı olanlarını saray müneccimleri arasına ya da müneccim-i sânilige tayin ettirirdi. İlk müneccimbaşılar hakkındaki biyografik bilgiler kısıtlı olduğundan onlar arasındaki hoca-talebe ilişkileri hakkında herhangi bir yorum yapamamaktayız. Ancak daha sonraki devirlerde özellikle on yedinci asırdan itibaren müneccimbaşılarının talebelerinin veya akrabalarının müneccimbaşı ya da müneccim-i sâni olduğu göze çarpmaktadır. Müneccimbaşı Hüseyin Efendi (1631-1650) hocası Müneccimbaşı Mehmed b. Ali'nin (ö. 1630) vefatıyla yerine müneccimbaşı olmuştur⁹¹. Hüseyin Çelebi ve kendisinden sonra müneccimbaşı olan Hasan Çelebi (1650-1660) ve Müneccimek Mehmed Efendi (1660-1667) birlikte çalışmışlar ve muhtemelen Hüseyin Çelebi'nin müneccimbaşılığı esnasında Hasan Çelebi ve Müneccimek onun yanında saray müneccimi ya da müneccim-i sâni olarak bulunmuştur⁹². Hüseyin Çelebi'den sonra sırasıyla Hasan Çelebi ve Müneccimek müneccimbaşı olmuştur. Müneccimek'ten sonra müneccimbaşı olan Ahmed Dede Efendi

⁸⁸ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

⁸⁹ İstanbul Müftülüğü, Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Dosya nr 309.

⁹⁰ *Salnâme*, İstanbul 1334, s. 142; Albayrak, *Son Devir*, I, XVII - XXV.

⁹¹ Naimâ, *Târih*, V, 26.

⁹² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 148.

(1668-1687) ise Müneccimek'in talebesidir⁹³. Ahmed Dede'den sonra müneccimbaşı olan Arabzâde (ö. 1710) ve İsmailzâde'nin (1692-1698) Ahmed Dede'den ders aldıkları hususunda herhangi bir kayıt yoktur. Ancak Ahmed Dede'nin oğlu Mustafa Efendi 1711 tarihinde, önce müneccim-i sâni⁹⁴, Edirneli Hüseyin Efendi'nin vefatıyla da yerine aynı sene müneccimbaşı olmuştur⁹⁵. Daha sonra müneccimbaşı olan Mustafa Zeki Efendi (1722-1734) de Eyüplü Ahmed Efendi'nin (1698-1706) kâtipleri (müneccimleri) arasında bulunmuş ve Mustafa Efendi'nin müneccimbaşı olması üzerine yerine müneccim-i sâni olmuştur⁹⁶. Müneccimbaşı Ahmed Efendi b. Hüseyin (1734-1746) ise Mustafa Zeki Efendi'nin yanında müneccim-i sâni iken yerine müneccimbaşı olmuştur⁹⁷. Fethiyeli Halil Efendi (1746-1772) de Ahmed Efendi yanında müneccim-i sâni iken müneccimbaşı olmuştur⁹⁸. Bu arada müneccimbaşı olduğu tarih kesin olarak belli olmayan Mehmed Efendi'nin (ö. 1739) torunu olan Mehmed Râkım Efendi (1812-1826) (Bk. Ek 6)'de daha sonra müneccimbaşı olmuştur⁹⁹. Abdullah Efendi (1773-1780) (Bk. Ek 7)'de Fethiyeli Halil Efendi yanında bir müddet müneccim-i sânilik yaptıktan sonra müneccimbaşı olmuş ve daha sonra oğlu Cihangirli Mehmed Sâdik Efendi müneccimbaşı olmuştur¹⁰⁰.

Abdullah Efendi'den sonra müneccimbaşı olan Musazâde (1780-1782) de Abdullah Efendi yanında bir müddet müneccim-i sânilik yapmıştır¹⁰¹. Daha önce bahsettiğimiz Müneccimbaşı Mehmed Efendi'nin torunu olan Râkım Efendi aynı zamanda Müneccimbaşı Abdullah Efendi'nin oğlu olan Müneccimbaşı Sâdik Efendi'nin de damadıdır¹⁰². Durakpaşazâde İbrahim Efendi, Râkım Efendi yanında bir müddet müneccim-i sâni olduktan sonra müneccimbaşı olmuşsa da bir kaç gün sonra azledilmiş ve tekrar müneccim-i sâni olmuştur¹⁰³.

⁹³ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyîü'l-Fuzalâ* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, I, 672; T. Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 801.

⁹⁴ Fındıklılı İsmet, *Tekmile*, V, 69.

⁹⁵ Şeyhî, II-III, 332, 531.

⁹⁶ M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 7a, 30b, 51a; *Sicill-i Osmanî*, IV, 419.

⁹⁷ BOA, A. RSK, nr 1571-120, s. 32.

⁹⁸ *Sicill-i Osmanî*, II, 297.

⁹⁹ Behcetü İsmail Hakkı, *Merâkîd-i Mî'tebere-i Üsküdar*, 1193, s. 38.

¹⁰⁰ Şemdanizâde, *Târih* (Nşr. M. Aktepe), İstanbul 1980, IIB, 89.

¹⁰¹ Vâsîf Ahmed Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve Hakâyikü'l-ahbâr* (1166-1219/1753-1804), 1166-1188 vekâyî, İstanbul 1219, II, 149.

¹⁰² Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, XII, 140.

¹⁰³ Kandilli Rasathanesi, Ktp., *Takvim* nr. 183, s. 13a; Salim Aydüz, "İbrahim (Durakpaşazade, Mîr)", *YYOA*, I, 616-617.

Sadullah Efendi (1840-1848), Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi (1825-1840) ile birlikte bir müddet müneccim-i sâni olarak bulunmuş ve onun vefatıyla yerine müneccimbaşı olmuştur. Sadullah Efendi müneccimbaşı olunca boşalan müneccim-i sânilik makamına oğlu Ahmed Muhsin Efendi'yi getirmek istemiş ancak Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin¹⁰⁴ Osman Sâib'i öne sürmesiyle buna muvaffak olamamıştır. Ancak daha sonra Sadullah Efendi'nin vefatıyla Osman Sâib Efendi (1849-1864) müneccimbaşı olunca, Ahmed Muhsin Efendi de müneccim-i sâni olmuştur¹⁰⁵. Osman Sâib Efendi'nin müneccimbaşılığı esnasında müneccim-i sâni olan İbrahim Edhem Efendi, onun vefatıyla müneccimbaşı olmuştur¹⁰⁶. Edhem Efendi'den sonra müneccim-i sâni olan Ahmed Tahir Efendi de, onun yerine müneccimbaşı olmuştur¹⁰⁷.

Hekimbaşılar, kendilerine bağlı olan bu makama istediği kimseleri tayin ettirebilirdi. Bu yönü itibarıyla hekimbaşılardan müneccimbaşı tayininde rolü büyüktü. Meselâ, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi, Mekteb-i Tıbbiye'nin başarılı hocası olan Osman Sâib Efendi'yi kendi yerine hekimbaşılıkta rakip gördüğünden, önünü kesmek için, onu önce müneccim-i sâni daha sonra da müneccimbaşı yapmıştır. Böylece hem ondan kurtulmuş, hem de kendi yerini sağlamlaştırmıştır. Yine Mustafa Behçet Efendi, Osman Sâib Efendi'yi müneccim-i sâni tayin ettirirken Müneccimbaşı Sadullah Efendi'nin müneccim-i sâni olmayı bekleyen oğlu Ahmed Muhsin Efendi'ye de mani olmuştur¹⁰⁸.

Müneccimbaşılardan tayinlerinde hekimbaşılardan rolü, hekimbaşılığın 1844'te saray doktorluğuna inhisar edilerek Ser Etibba-i Şehriyârî olmalarıyla azalmış¹⁰⁹, XIX. asrın son çeyreğinde de, müneccimbaşılığın Daire-i Meşihat-ı İslâmiye'ye bağlanmasıyla son bulmuş ve bundan sonra tayinlerde sadece şeyhülislâmın imzası bulunmuştur¹¹⁰.

¹⁰⁴ Salim Aydüz, "Mustafa Behçet Efendi", *YYOA*, II, 290-292.

¹⁰⁵ BOA, İrade-Dâhiliye, 7 Safer 1265, nr. 10288; *Sicill-i Osmanî*, IV, 100; Salim Aydüz, "Osman Saib Efendi", *YYOA*, II, 415-416.

¹⁰⁶ A. Lütü, *Târih*, X, 115.

¹⁰⁷ A. Lütü, *Târih*, X, 147; BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁰⁸ BOA, İrade-Dahiliye, nr. 1426; Cevdet, *Târih*, X, 212; A. Lütü Efendi, *Tarih*, IX, 120.

¹⁰⁹ Ali Haydar Bayat, *Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar*, Ankara 1999; a. mlf. "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşı ve Hekimbaşılık", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul Nisan 1989, sayı. 59, s. 55-56.

¹¹⁰ BOA, A. MKT. MHM, 9/23, 1265. 1. 27.

I. Abdülhamid (1774-1789) ve III. Selim (1789-1807) gibi devlete ait işleri yakından takip eden bazı padişahlar da bu makama tayin edilecek kişileri bizzat kendileri tespit ederlerdi¹¹¹. Nüfuzlu bazı devlet adamlarının istedikleri kişileri padişaha tavsiye etmeleri neticesinde de müneccimbaşı tayinlerinin yapıldığını görmekteyiz. Meselâ Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede Efendi, Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahya Efendi'nin kendisi hakkında "müneccimbaşılık hizmetine tahsis buyurulmağa şayeste ve sezâdır" diye yazdığı telhisiyle Sultan IV. Mehmed'e tavsiye etmesi sonucu müneccimbaşı olmuştur¹¹².

Benzer şekilde Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'nin azlinden sonra yerine, Bahaî Hasan Çelebi (Küfrî), Şeyhülislâm Bahayî Efendi'nin tavsiye ve desteğiyle müneccimbaşı olmuştur¹¹³.

Görevden Ayrılma veya Azil

Müneccimbaşılar arasında azledilerek vazifeden uzaklaştırılan kişiler çok azdır. Ayrıca, azil sebepleri arasında da sadece Mustafa Zeki Efendi'nin ilmî yetersizlik sebebiyle azledildiğini görmekteyiz. Bunun haricinde ise değişik sebeplerde azillerin olduğu görülmektedir.

Müneccimbaşaların tayinlerinde olduğu gibi azillerinde de mutlak yetki öncelikle padişaha aittir. Ancak genel olarak müneccimbaşının padişaha çok yakın ve doğrudan doğruya teması olmadığı için ekseriyetle hekimbaşı tayin ve azillerle ilgilenmiştir. Elimizdeki bilgilere göre Osmanlı Devleti'ndeki müneccimbaşaların yirmi dördü vefatına kadar bu makamda kalmıştır. Otuz yedi kişi olarak tespit ettiğimiz müneccimbaşılardan yaklaşık dokuzu, vazife yaparken azledilmiştir. Müneccimbaşılık vazifesinde iken çeşitli sebeplerden dolayı azledilen müneccimbaşılar şunlardır.

Hüseyin Efendi azil ve idam, Ahmed Dede azil ve sürgün, Arabzâde azil ve tekrar vazifeye iade, İsmailzâde azil ve müderrisliğe tayin, Mustafa Zeki Efendi azil, Mehmed Sâdık Efendi azil ve müneccimbaşılığa tekrar iade, Numan Efendi azil ve sürgün, Durakpaşazâde İbrahim azil ve müneccim-i sânilığe tayin, Mehmed Arif azil.

¹¹¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 3567.

¹¹² T. Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 802.

¹¹³ Naimâ, *Tarih*, V, 29.

Bunlardan Arabzâde iki defa ve Mehmed Sâdık Efendi bir defa azledilmiş ve bir müddet sonra tekrar müneccimbaşı olmuşlardır, İsmailzâde ise iki defa azledilmiş ikinci azlinde müderrisliğe tayin edilmiştir. (Müneccimbaşı Seydî İbrahim, Mehmed Efendi, Hüseyin Nureddin (Bk. Ek 8) ve Naşid Efendi'nin azille mi yoksa vefat dolayısıyla mı müneccimbaşılık-tan ayrıldıkları belli değildir.) Bunlar da müneccimbaşılardan pek fazla azille karşı karşıya gelmediklerini göstermektedir. Müneccimbaşı Arabzâde bir ara hekimbaşı olmuşsa da yerine başkasının tayin edilmesiyle tekrar müneccimbaşılığa tayin edilmiştir. Müneccimbaşı Hüseyin Efendi b. Ahmed Efendi 1734 - 1746 yılları arasında on dört sene müneccimbaşılık yaptıktan sonra 1159/1746 yılında hekimbaşılığa terfi etmiş ve bir sene dört ay hekimbaşılık yapmıştır¹¹⁴.

Müneccimbaşılardan azil ve tayinlerini yazan kaynaklar ve arşiv belgeleri, sadece değişiklikleri belirtmekle yetinmişler, sebepler üzerinde genellikle bilgi vermemişlerdir. Bunun için, müneccimbaşılardan hangi sebeplerden dolayı azledildiğini değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte azil sebebi belli olan müneccimbaşılardan niçin azledildiğini yazarak belli bir sınıflandırma yapabiliriz. Bu azil sebepleri umumi olmayıp her biri müneccimbaşının şahsına münhasırdır.

İlmi yetersizlik dolayısıyla azil: Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi 1134/1722 yılında müneccimbaşı olmuştur. Yaklaşık olarak 14 yıl müneccimbaşılık yaptığı halde birçok yıl Ramazan ayının ilk gününü yanlış olarak hesapladığı gerekçesiyle azledilmiştir¹¹⁵. Ancak onun azledilmesinin arkasında Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya olan yakınlığının olduğu kuvvetle muhtemeldir (Bk. Ek 9).

Siyasi sebepten dolayı azil (Taht değişikliği sebebiyle): Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede, Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) aynı zamanda muhahibi idi. Padişah'ın sohbet meclislerinde bulunan Ahmed Efendi Padişah'ın en yakını olarak ün yapmıştı. Bu sebepten dolayı Sultan IV. Mehmed hal' edilince Müneccimbaşı Ahmed Dede de padişahın yakını olduğu için azledilip Mısır'a sürgün edilmiştir¹¹⁶. Bunun üzerine önce

¹¹⁴ *Sicill-i Osmanî*, I, 252; *Osmanlı Müellifleri*, III, 250.

¹¹⁵ BOA, A. RSK, nr. 1571/120, s. 32.

¹¹⁶ Salim, *Sâlim Tezkiresi*, İstanbul 1897, s. 112; Şeyhî, II-III, 207; *Sicill-i Osmanî*, I, 232; Esrâr Dede, *Tezkire-i Esrâr Dede*, Millet Ktp. A. Emiri, Tarih nr. 756, s. 10; Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 802; Reşat E. Koçu, "Ahmed Dede", *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 223; Nihal Atsız, *M. Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1940, s. 3; İ. Erünsal, *Müneccimbaşı Tarihi*, Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 37, İstanbul, I, 15; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, 548.

Mısır'a, oradan da Mekke ve Medine'ye giden Ahmed Efendi müneccimbaşı-
lığa tekrar davet edilmişse de yaşlılığını ileri sürerek gelmemiştir¹¹⁷. Ahmed
Efendi'nin azledildikten sonra tekrar müneccimbaşı-
lığa davet edilmesi muhtemelen onun gibi bir müneccimbaşının bulunamamasından kaynak-
lanmaktadır. Zira Ahmed Dede'den sonra müneccimbaşılık Arabzâde
Mehmed Efendi, İsmailzâde ve Eyüplü Ahmed Efendi arasında bir kaç defa
el değiştirmiştir. Ahmed Dede'den sonra müneccimbaşı-
lığa Arabzâde Mehmed iki defa azl üç defa tayin, İsmailzâde Mehmed iki defa azl, iki defa
tayin ve Ahmed b. Bayram Efendi ise sadece bir defa tayin edilmiştir.
Bunlardan Arabzâde ve Eyüplü Ahmed Efendi müneccimbaşı iken vefat
etmiştir¹¹⁸. Müneccimbaşı Arabzâde Mehmed ve İsmailzâde Mehmed
Efendi'nin biyografisini teferruath bir şekilde yazan Şeyhî bunların peş peşe
azledilmeleri hakkında herhangi bir sebep belirtmemiştir.

Şahsî sebeplerden dolayı azil: Müneccimbaşı Hüseyin Efendi (1631-
1650) zayıflıklarının isabeti sebebiyle meşhur olmuş ve oldukça iyi bir servet
biriktirmiştir. Bunun neticesi olarak başta padişah olmak üzere sarayda
birçok kişiyi tesiri altına almıştır. Nüfuzlu bir kişi haline geldikten sonra da
devlet işlerine ve kendisine ait olmayan bazı işlere karışmaya başlayan
Hüseyin Efendi zamanla önemli bir kitleyi kendisine düşman hale ge-
tirmiştir. Yaptığı işlerden memnun olmayanların artması yanında Sultan IV.
Mehmed'in cülûsu senesindeki ay tutulmasını yanlış hesaplaması ve ayrıca
Sultan'ın cülûsunu takviminde yanlışlıkla vefatı olarak göstermesi onun ikba-
linin tersine dönmesine ve gözden düşmesine sebebiyet vermiştir. Genel du-
rumun Hüseyin Efendi'nin aleyhine dönmeye başlamasının ilk işareti olarak
Hüseyin Efendi tarafından sadrazam yapılan Murad Paşa azledilmiştir.
Ardından da Hüseyin Efendi azledilmiş ve hapse konulmuştur. Yirmi sene
kadar müneccimbaşılık yapan Hüseyin Efendi bir kaç gün hapiste kaldıktan
sonra Mısır'a gitmesi şartıyla serbest bırakılmıştır. Ancak Mısır'a gitmemesi
ve İstanbul'da kalıp entrikalarına devam etmesi üzerine 16 Şaban 1060/6
Ağustos 1650'de idam edilmiştir¹¹⁹.

¹¹⁷ Şeyhî, II-III, 207; *Sicill-i Osmanî*, I, 232; Esrâr Dede, *Tezkire*, s. 11; Carl Brockelman, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937, Supplement, II, 637.

¹¹⁸ S. İsmail Belig, *Tuhfetü'l-Âsâr*, IÜK, TY, 1182, s. 58a; Sâlim, *Tezkire*, s.109, 112; Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 801-802; Şeyhî, I, 54, II-III, 164, 206-207, 259, 282, 318; *Osmanlı Müellifleri*, III, 144; *Sicill-i Osmanî*, I, 232; İsmail, *Hediyyetü'l-ârifin*, s. 168.

¹¹⁹ BOA, A. RSK, nr. 1519/68, s. 77; Naîmâ, *Târih*, V, 29; Katip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; So-
lakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi* (Haz. V. Çabuk), Ankara 1989, II, 597.

Müneccimbaşların Maaş ve Gelirleri

Müneccimbaşların yaptığı işlerden ve ilmiye mensubu olmasından dolayı askeriye, kalemiye ve seyfiye sınıfı memurları gibi muhtelif gelirleri bulunmaktaydı. Fakat saraydaki iç-ağaları, iç-oğlanlarıyla bazı önemli şahsiyetlerin, padişahın evladı ve akranı ile hekimbaşı, cerrahbaşı ile müneccimbaşı ve maiyetinin ulûfeleri, üç ayda bir ödenen diğer askeri sınıflardan farklı olarak, her ay ödenirdi¹²⁰.

Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfından olan kesimin maaşları devirlere ve rütbelere göre değişiklik göstermektedir. Fakat farklı bir vazifede bulunan müneccimbaşların gelirleri de farklılık arz etmekteydi.

Müneccimbaşların asıl vazifesi olan takvim hazırlama ve her sene nevrüzda (21-22 Mart), başta padişah ve sadrazam olmak üzere bazı devlet adamlarına dağıtma işi mutat olarak yapılmaktaydı¹²¹. Takvim takdiminden dolayı müneccimbaşıya, nevrûziye¹²² adı altında çeşitli hediyeler ve bir miktar atuyye ödenirken diğer devlet adamları da kendisine verdiği takvimden dolayı bir atuyye vermekteydiler¹²³. Müneccimbaşı ve müneccimler takvimlerini nevrüzdan nevrüza takdim etiklerinden dolayı aldıkları atuyyeye de nevrûziye denilmekteydi. Müneccimbaşının hesabını yaptığı yeni takvim müneccim-i sâni ve müneccimbaşının kâtipleri/şakirtleri tarafından temize çekilir ve gerekli yerlere dağıtılırdı. Takvimin kırtasiye masrafları da hazine-i âmireden karşılanmaktaydı¹²⁴. Müneccimbaşının hazırladığı takvimi saraya takdim etmesi için bir merasim düzenlenirdi. Nevrûziye ve takvim takdimi denilen bu merasimde hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşı da müneccimbaşıyla birlikte sadrazamın huzuruna girerdi. Burada hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşı nevrûziyesini, müneccimbaşı da takvimini takdim ederdi. Bu esnada her birine kahve, gülsuyu ve buhur ikram edilir daha

¹²⁰ Ö. Lütfü Barkan, "H. 974-975 (1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XIX, nr. 1-4, İst., 1960, s.288; Ancak Süheyl Ünver Bey'in notları arasında üç aylık ödenen ulufeyi gösteren bir not bulunmaktadır. Süheyl Bey bu notu nereden aldığını belirtmemiş olduğu için kaydın esasını bulamadık. Süheyl Bey'in kaydettiği not şu şekildedir. "an Cemaat-i etübbâ-i hâssa Mevlânâ Hasan Efendi ser müneccimân-ı hâssa 40 akçe vâcib masar (muharrem Safer Rebiyülevvel) sene 1066, 2540 (akçe?), Süleymaniye Ktp., S. Ünver, Dosya nr. 174.

¹²¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 192, 2541, 5316.

¹²² Uzunçarşılı, *Saray*, s. 366, 371.

¹²³ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 2541; M. Zeki, *Mücerrebat*, s. 51a.

¹²⁴ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 2541.

sonra hil'atları giydirilir ve atıyeleri verilirdi¹²⁵. Müneccimbaşılık müessesesinin kurulmasından önce de var olan takvim hazırlama işi muhtemelen saray dışındaki müneccimler tarafından ya da saraydaki bir müneccim tarafından yapılmaktaydı¹²⁶.

Sinan b. Ömer 934 yılı takviminin takdiminden dolayı 1500 akçe atıyye almıştır¹²⁷. Aynı sene takvim takdim eden Süleyman adlı bir zatın şakirdi olan Muslihiddin'e ve Necmeddin adlı bir müneccime ise verdikleri takvimlerden dolayı 1000'er akçe atıyye ödenmiştir¹²⁸. Yine bu sene Lütfullah Müneccim'e takvim takdiminden dolayı diğerlerinden fazla olarak 2000 akçe ödenmiştir¹²⁹. Sinan Çelebi, 940/1533 yılında saraya verdiği *Takvim* karşılığı olarak 2000 akçe almıştır¹³⁰. Sinan Çelebi bu senelerde henüz müneccimbaşı değildir. Muhtemelen saray müneccimlerinden birisidir. Zira aynı sene saraya takvim veren ve daha önce 2000 akçe alan Lütfullah Müneccim ile daha önce 1500 akçe alan Necmeddin Müneccim de aynı sene takvim takdiminden dolayı 2000'er akçe almışlardır¹³¹. Müneccimbaşılardan asırlara göre takvim takdimlerinden dolayı aldıkları atıyeleri incelediğimizde şu şekilde olduğunu görürüz.

İ. Hakkı Konyalı ve İ. Hakkı Uzunçarşılı müneccimbaşılardan on yedinci asırda takvim takdiminden dolayı bin akçe aldıklarını yazmaktadırlar¹³². Bu asırda Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'ye 1057/1647 senesinde takvim karşılığı olarak iki bin akçe atıyye ödenmiştir¹³³. Bu tarihten dört yıl sonra 1061/1651 senesi *Takvim-i Cedid*'nin takdiminde Müneccimbaşı Hüseyin

¹²⁵ BOA, *Teşrifat Defteri*, nr. 676 Mükerrer 2, Sayfa 16 (1236/1821), 52 (1237/1822), 80 (1238/1823), 119 (1239/1824), 146 (1240/1825).

¹²⁶ V. L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1978/9, s. 231.

¹²⁷ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1864, s. 23.

¹²⁸ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1864, s. 23, 24.

¹²⁹ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1864, s. 23.

¹³⁰ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 126, tarih. 2 Şaban 940, pazartesi.

¹³¹ BOA, Kamil Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 131, tarih. 10 Şaban 940, salı; K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 137, tarih. 17 Şaban 940.

¹³² İ. H. Konyalı, "Nevruz ve Nevruzıyye", *Yeni Asya Gazetesi*, 31 Mayıs 1972, 1 Haziran 1972; Uzunçarşılı, *Saray*, s. 371.

¹³³ Aslımı bulamadığımız belgenin Süheyl Ünver tarafından görülerek yazılan metni Süleymaniye Ktp., S. Ünver Kitaplığı, nr. Dosya 174'te bulunmaktadır. "an mâl-i.....Hüseyin Efendi ser-müneccimâni hâssa der vakt-i Takvim-i cedid bi-huzûr-ı padişah-ı âlem-penâh halledallahu hallâk ila yevmi'l-kıyâme teslim şûde 'an vâcib sene 1057 an hıznâ-i âmire dâde fermude ba fermân-ı şerif el-vâkı' fi 7 rebüilevvel sene 1057, yalnız iki bin akçedir."

Efendi'ye Nâzır-ı mirî Abdi Ağa tarafından 1000 akçe ödendiği görülmektedir¹³⁴.

On sekizinci asrın başlarından itibaren nevrûziye atuyesi artırılarak altı bin akçeye çıkarılmıştır. 1104/1693 yılına ait bir nevrûziye atuyesinin altı bin sağ akçe (gümüş para) olarak ödendiğini ve bu miktarın Enez memlihası mukataasından karşılandığını görmekteyiz¹³⁵.

Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi 1721-1733 yılları arasında vazife yapmıştır. Bu esnada kendisinin hâmesi olan Damad İbrahim Paşa her nevrûzda kendisine ikişer yüz kuruş nevrûziye vermiştir. Zeki Efendi'nin ifadesine göre bu parayı kendisinden önce hiç bir müneccimbaşı almamıştır¹³⁶. Bu da bu uygulamanın onun şahsına münhasır olduğunu göstermektedir.

1159/1746-1186/1772 yılları arasında yirmi altı sene müneccimbaşılık yapan Fethiyeli Halil Efendi'nin hazırlayıp takdim ettiği takvimlerin her birinin nevrûziye bahası olan altı bin akçenin ödenmesine dair belgelerden on üç tanesi elimizde mevcuttur. Hicrî takvim itibarıyla 1162, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167, 1168, 1169, 1173, 1174, 1176, 1177, 1180 yıllarına ait olan bu belgelere göre Müneccimbaşı Halil Efendi her sene ödenmekte olan nevrûziye atuyesi olan altı bin akçenin kendisine de ödenmesini istemiş ve gerekli muameleler yapıldıktan sonra istediği miktar ödenmiştir¹³⁷. Fethiyeli Halil Efendi'nin sadrazam huzurundaki bazı senelere ait takvim ve imsakiye takdim merasimlerini *Tarih-i Cülûs-ı Sultan Mustafa-yı Sâlis* adlı eserden takip edebilmekteyiz. Bu esere göre Receb 1172/Şubat 1758 tarihinde nevrûziye ve takvim takdim eden müneccimbaşı, hekimbaşı, cerrahbaşı ve kehhalbaşıya gereken hil'at ve atuyeler verilmiştir¹³⁸. Ayrıca, "Receb

¹³⁴ BOA, A. RSK, nr. 1519/68, s. 77, A. RSK, nr. 1497/46, s. 23; Uzunçarşılı, *Saray*, s. 372.

¹³⁵ BOA, İbnülemin, Maliye, nr. 4922.

¹³⁶ M. Zeki, *Mücerrebat*, s. 44a.

¹³⁷ Müneccimbaşı Halil Efendi'nin müneccimbaşılık yaptığı yıllara ait olan nevrûziye ücreti talebini ihtiva eden arzları ve cevabi muamelelerini ihtiva eden Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler ve tarihleri. 1162 senesi nevrûziyesi, D. TŞF, nr. 2/62; 1163 senesi, D. TŞF, nr. 273; 1164 senesi, Cevdet-Saray, nr. 59; 1165 senesi, D. TŞF, nr. 3/21; 1166 senesi, Cevdet-Maarif, nr. 5621; 1167 senesi, D. TŞF, nr. 3/70; 1168 senesi, D. TŞF, nr. 3/94; 1169 senesi, Cevdet-Maarif, nr. 6325; 1173 senesi, D. TŞF, nr. 6/31; 1174 senesi, Cevdet-Saray, nr. 644; 1176 senesi, D. TŞF, nr. 7/9; 1177 senesi, D. TŞF, nr. 7/51; 1180 senesi, D. TŞF, nr. 9/39. Belgelerin üzerinde bulunan sabikî kayıtlarında bu ücretin bir sene önce de aynı şekilde ödendiği yazılmaktadır.

¹³⁸ Akif Mehmed Efendi, *Tarih-i Cülûs-ı Sultan Mustafa-yı Sâlis*, Süleymaniye Ktp., Es'ad Ef. nr. 2108, s. 115a.

1173/Şubat 1759 yılına ait takvim ve nevrûziye vürûdu" başlıklı bölümde takvim takdim eden müneccimbaşıya 500 kuruş, hademesine ise 10 kuruş atıyye verilip hil'at giydirildiği yazılmıştır. Bu sırada nevrûziye takdim eden hekimbaşıya (Mehmed Refi Efendi) ise 500 altın ve bir samur kürk, hademesine 100 kuruş, kehhalbaşıya (Müstakimzâde Efendi) "hil'at yerine sabıkî üzere i'taf-ı seniyye-i âsafeneden bol yenlü sofa kaplı bir sevb kakum kürk" giydirilip 500 kuruş, hademesine 15 kuruş, cerrahbaşıya ise bir adet hil'at ve 500 kuruş, hademesine de 50 kuruş atıyye verilmiştir¹³⁹.

1236/1820 yılında takvim takdim eden Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'ye önce 1000 kuruşluk kürk bahası uygun görülümüşse de daha sonra kadrine layık görülmediğinden dolayı 1250 kuruşa çıkartılmıştır. Ayrıca kendisine 500 kuruş, hademesine de 50 kuruş atıyye verilmiştir.

Sadrazamın huzurunda takvim takdim merasiminden sonra müneccimbaşıya 1821, 1822, 1823 ve 1824 senelerinde 550 kuruş atıyye, hil'at bahası olarak da 1239 yılında 1825 kuruş, 1240 yılında ise 1500 kuruş ödenmiştir¹⁴⁰.

1831 yılında nevrûziye atıyyesi üç yüz on altı buçuk kuruş olarak ödenmiştir¹⁴¹. Ancak bunun ne kadar süre ödendiği belli değildir. Zira 1839 senesinde Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi her sene nevrûzda takdim ettikleri takvimlerden dolayı verilen 3000 kuruşluk atıyye-i seniyyenin az olduğunu ve bu miktarın 7500 kuruşa çıkartılması gerektiğini arz etmiştir. Buna göre on sekizinci asrın başlarından itibaren nevrûziye bahası 3000 kuruş olarak ödenmekteydi. 1255/1839 yılından itibaren Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin ricasıyla nevrûziye atıyyesi üç bin kuruştan yedi bin beş yüz kuruşa çıkartılmıştır¹⁴². Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi zamanında da takvim atıyyesi için 7500 kuruş, kırtasiye masrafı olarak da 500 kuruş ödenmeye devam edilmiştir. Bu uygulama muhtemelen devletin son zamanlarına kadar devam etmiştir¹⁴³.

¹³⁹ A.g.e., s. 204b - 205a.

¹⁴⁰ BOA, K. Kepeci, *Teşrifat Defteri*, nr. 676, m2, 1237 senesi takvim takdimi, s. 52; 1238 senesi takvim takdimi, s. 80; 1239 senesi takvim takdimi, s. 119; 1240 senesi, takvim takdimi, s. 146-147.

¹⁴¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 4748, tarih, 6 Şevval 1247.

¹⁴² BOA, Cevdet-Maarif, nr. 2541.

¹⁴³ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 192.

Padişaha takvim takdim etme işi Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Ancak matbu takvimlerin basılmaya başlamasıyla, devlet erkânına matbu takvim verilmeye başlanmıştır. Son dönemlerde müneccimbaşılara ödenen nevrûziye atuyesi ise belli değildir.

Osmanlı Devleti'nde takvim neşretme hakkı sadece müneccimbaşıya aitti. Takvimlerin matbaada basılıp dağıtılmaya başlamasından sonra müneccimbaşaların takvim geliri senede elli-altmış bin kuruşu bulmuştur¹⁴⁴. Hatta Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi 1296/1878 yılında kendisinden başka kişilerin de takvim neşredip sattıklarından dolayı maaşsız kaldığından yakınarak istifa etmiş ancak istifası kabul edilmemiştir¹⁴⁵. Bu arada izinsiz olarak basılan takvimler de devlet tarafından toplatılmaktaydı¹⁴⁶. Bu tarihe kadar müneccimbaşılar İstanbul için hazırlanan takvimleri 4 kuruştan, diğer bölgeleri de ihtiva eden ilaveli takvimleri 5 kuruştan, meşin kaplı takvimlerin tanesini de 7 kuruştan satmaktaydılar¹⁴⁷. Ancak daha sonra müneccimbaşı dışındaki kişilere de takvim basmaları için izin verilmesi neticesinde müneccimbaşaların bu geliri oldukça azalmıştır¹⁴⁸.

Müneccimbaşılar her sene rakam takvimi yanı sıra ayrıca yeni sene hakkındaki yorumlarını ihtiva eden *Ahkâm Takvimi* de yapmaktaydılar¹⁴⁹. Ahkâm takviminin takdiminden de bir miktar atuyye aldıkları tahmin edilmektedir Ancak bu takvim için aldıkları atuyye miktarını belirten herhangi bir belge bulunmamaktadır¹⁵⁰.

Müneccimbaşının görevleri arasında her yıl Ramazan imsakiyesini hazırlama işi de bulunmaktadır. Müneccimbaşı, hazırladığı Ramazan imsakiyesini her yıl Şaban ayının son on günü içerisinde önce Padişah'a ve sadrazama, daha sonra da ileri gelen devlet adamlarına takdim ederdi¹⁵¹. İmsakiye takdiminin ilk olarak ne zaman başladığı belli değilse de en az takvim takdimi kadar eski olması gerekir. Teşrifat defterlerinde ilk rastladığımız imsa-

¹⁴⁴ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁴⁵ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁴⁶ *Takvîm-i Vekâyi*, 27 Zilhicce 1286, defa 1205, s. 2, sütun. 3.

¹⁴⁷ *Takvîm-i Vekâyi*, 21 Şubat 1282, defa 835, s. 3, sütun 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 13 Şubat 1283, defa 873, s. 4, sütun 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 5 Mart 1283, defa 875, s. 4, sütun 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 10 Zilkade 1285, defa 1057, s. 4, sütun 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 29 Zilhicce 1290, defa 1640, s. 4, sütun 1.

¹⁴⁸ Özege, IV, 1697-1718.

¹⁴⁹ TSMa, E. 11197.

¹⁵⁰ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 6348.

¹⁵¹ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 372.

kiye takdimi merasimleri Müneccimbaşı Fethiyeli Halil Efendi'nin 1757 ve 1759 senelerine aittir. Halil Efendi'ye imsakiye takdiminden dolayı 100 kuruş atıyye ile birer çuka ve kumaş verilmiştir¹⁵². Diğer bir imsakiye takdimi de Müneccimbaşı Râkım Efendi'ye aittir. Müneccimbaşı Râkım Efendi her sene olduğu gibi 1236 Şaban (Nisan 1821), 1237 Şaban (Nisan 1822), 1240 Şaban (Mart 1825) ayında da Bâb-ı Âli'ye gelerek teşrifatçı vasıtasıyla sadrazamın huzuruna çıkarılmış ve o senelerin Ramazan ayına ait imsakiyelerini takdim etmiştir. Bu esnada kendisine, adet olduğu üzere kahve, çubuk, buhur ve gülsuyu ikram edilmiş ayrıca imsakiyesini takdiminden dolayı da kendisine 100 kuruş, hademesine de 10 kuruş atıyye verilmiştir¹⁵³. Ancak daha önce Fethiyeli Halil Efendi'nin merasiminde olduğu gibi çuka ve kumaş verilmemiştir.

Müneccimbaşların Mevâcibleri

Müneccimbaşı ve personelinin ulûfeleri, üç ayda bir ödenen diğer askeri sınıflardan farklı olarak, her ay ödenmekteydi¹⁵⁴. Fakat bazen, iki ayda bir veya bir ay içinde üç defada da ödenebilmekteydi¹⁵⁵. Müneccimbaşların ilk dönemlerde aldığı mevacib miktarı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. 900/1494-5 seneleri civarında yazılmış olan bir defterde *Tafsîl-i Mevâcib-i Müşahere-horan-ı Dergâh-ı Âli* başlığı altında zikredilen *cemaat-i müneccimîn*'in altı nefer oldukları ve ayda 6068, senede 72816 akçe ulûfe aldıkları yazılmıştır. Defterde müneccimbaşı ile diğerlerinin aldığı ücret detaylı olarak ifade edilmediğinden aylık ücretlerinin ne kadar olduğu tespit edilememektedir¹⁵⁶. Zira 1514 senesine ait diğer bir belgede *Defter-i Cemaat-i mülazıman-ı Dergâh-ı Âli* başlığı altında zikredilen *cemaat-i müneccimîn*'in dört nefer olduğu kaydedilmektedir. Burada muhtemelen, müneccimbaşı ve müneccim-i sâni listeye dahil edilmemiştir. Ayrıca, bu listede ulûfeler hususunda herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır¹⁵⁷.

¹⁵² Akif, *Târih*, s. 62a, 212a.

¹⁵³ BOA, K. Kepeci, *Teşrifat Defteri*, nr. 676 Mükerrer 2, Sayfa 25, Tarih 15 Şaban 1236/1821, Râkım Efendi'nin diğer senelere ait imsakiye takdimleri, sayfa, 54 (1237/1822), s. 148 (1240/1825).

¹⁵⁴ Ö. L. Barkan, "H. 974-975 Bütçesi, s.288.

¹⁵⁵ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 2, 22, 193. tarih, Zilhicce 939, tarih, Muharrem-Safer 940, 26 Şevval 940.

¹⁵⁶ Ö. L. Barkan, "H. 974-975 Bütçesi, s. 309.

¹⁵⁷ *A.g.m.*, s. 313.

Ruznamçe defterlerinde cemaât-i müneccimândan bir neferin aylığının 885 akçe olduğu yazılıdır. Bu atıyye her ay ödendiği gibi bazen iki ayda bir 1770 akçe olarak da ödenmiştir¹⁵⁸. Bu atıyyenin bazen üç bölünerek 295'er akçe olarak ödendiği de görülmektedir. Meselâ adı verilmeyen bir müneccim 940/1533 Şevval atıyyesi 295 akçe olarak üç defada ödenmiştir. Bu şekilde aylık 885 akçeye tamamlanmaktadır¹⁵⁹.

1537-1544 tarihleri arasında yazılmış olduğu tahmin edilen¹⁶⁰, *Cemaat-ı müşahere-horan*'ın veya bir kısmının kadrosunu ihtiva eden bir defterin *cemaât-ı müneccimân* başlıklı kısımda ise o sırada sarayda vazife yapan üç müneccim adı ve aldığı ulûfesi yazılmaktadır¹⁶¹. Buradaki listeye göre saraydaki bu üç müneccime günde toplam 37 akçe verilmekteydi. Buna göre müneccimbaşı Seydî İbrahim ayda 450 akçe almaktadır.

Müneccimbaşılık ulûfesinin on yedinci asırdan itibaren artırılarak günlük 40 akçe olduğunu görmekteyiz¹⁶². Müneccimbaşılığa bir kişi tayin edildiğinde en az kırk akçeli müderris olması gerekli olduğundan, bu vazifeye başladığında da yevmiye kırk akçe almaktaydı¹⁶³. Elimizdeki arşiv belgelerine göre 40 akçe yevmiye ile müneccimbaşılığa tayin edilen en son kişi Musazâde'dir¹⁶⁴. Ondan sonra müneccimbaşılarının kaç akçe ile tayin edildiğine dair belge bulunmamaktadır.

Daha sonraki devirlere ait ilk olarak bildiğimiz aylık maaş, on dokuzuncu asırda Müneccimbaşı Sadullah Efendi'nin Mekteb-i Fenn-i Nücûm hocası iken kendisine ve talebelere birlikte verilen 5500 kuruşluk maaştır. Ancak bu maaşın ne kadarının müneccimbaşısıya görevinden dolayı ödendiği

¹⁵⁸ "an-cemaât-i müneccimân 1 nefer 885", Zilhicce 939 ayı maaşı. BOA, K. Kepeci, *Rûznamçe*, nr. 1863, s. 2, tarih, Zilhicce 939; "an-cemaât-i müneccimân 1 nefer 1770 Muharrem Safer 940" maaşı (iki ay birlikte ödenmiştir). BOA, K. Kepeci, *Rûznamçe*, nr. 1863, s. 22, tarih, Muharrem-Safer 940.

¹⁵⁹ BOA, K. Kepeci, *Rûznamçe*, nr. 1863, s. 193, tarih, 26 Şevval 940.

¹⁶⁰ Ö. L. Barkan, "H. 974-975 Bütçesi, s. 314, n1.

¹⁶¹ Ö. L. Barkan, "H. 974-975 Bütçesi, s. 323.

¹⁶² BOA, A. RSK, nr. 1519/68, s. 77.

¹⁶³ Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 51; BOA, A. RSK. *Ruûs Defteri*, nr. 1497/46, s. 23; BOA, A. RSK. *Ruûs Defteri*, nr. 1497/46, s. 23; BOA, A. RSK. *Ruûs Defteri*, nr. 1519/68, s. 74-77; BOA, A. RSK. *Ruûs Defteri*, nr. 1571/120, s. 32; BOA, Cevdet-Saray, nr. 6711; Şeyhî, s. 282, 288, 318, 332, 531, 589; *Sicill-i Osmanî*, I, 236, II, 204; Fındıklılı İsmet, *Tekmile*, s. 68; M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 35b; İsmail, *Hediyye*, II, 446; Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattatîn*, İstanbul 1928, s. 196.

¹⁶⁴ BOA, Cevdet-Saray, nr. 6711.

belli değildir¹⁶⁵. Ağustos 1865'te Ahmed Tahir Efendi'nin, maliyeden ödenmek üzere aylık 500 kuruş maaş, 2533 kuruş geliri olan Adapazarı evkafı ve senelik 8000 kuruş caize ile müneccimbaşığa tayin edildiğini görmekteyiz¹⁶⁶. Ahmed Tahir Efendi'nin aylık geliri 1288/1871 yılında arpalık ve maaşı ile birlikte 2400 kuruşa yükseltilmiştir¹⁶⁷.

Ahmed Tahir Efendi'den sonra müneccimbaşı olan Tarsusizâde Osman Kâmil Efendi Şaban 1297/Temmuz 1880 yılında 1000 kuruş maaş ile vazifeye başlamıştır¹⁶⁸. Onun yerine geçen Mustafa Asım Bey ise 16 Mart 1898'de 2000 kuruş maaş ile müneccimbaşı olmuştur¹⁶⁹. Son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi ise Ekim 1909 yılında 600 kuruş maaş ile müneccimbaşığa getirilmiş ancak maaşı önce 1200 daha sonra da 1500 kuruşa çıkartılmıştır¹⁷⁰.

Müneccimbashıların ayrıca senelik gelirleri de vardır. *Mevkuf* adı altında ödenen bu gelirin ilk olarak ne zaman ödendiği belli değildir. On dokuzuncu asrın başlarında Müneccimbaşı Sâdık Efendi'ye bin akçe olarak ödenen mevkuf¹⁷¹, daha sonra artırılarak Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi'ye 8000 akçe olarak ödenmiştir¹⁷².

Zayıç Takdiminden Aldığı Atıyye

Müneccimbashıların yaptıkları zayıçelerden dolayı, takvim ve imsakiye yaptıklarında aldıkları atıyye gibi belli bir ihsan aldıkları hususunda her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen yapılan zayıçeler mutad bir vazife olduğu için, ayrıca atıyye ödenmesi zayıçeyi yapan kişinin durumuna bağlıydı. Ancak müneccimbashılar zayıçelerinin isabetine ve doğruluğuna göre ayrıca ihsan nevinden bir atıyye almaktaydı. Özellikle Müneccimbaşı Hüseyin Çelebi zayıçeleriyle meşhur olmuş ve zayıçelerinin isabetiyle ciddi bir servet biriktirmiştir¹⁷³. Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede Efendi de, Sultan IV. Mehmed huzurunda ilm-i nücûm bilgisi yönünden imtihan edilmiştir. İmtihani, yaptığı zayıç ile kazanan Ahmed Dede'ye padişah bazı ihsanlarda bulunmuş, Ahmed Dede'nin zayıçesini yazdığı kâğıdın arkasına

¹⁶⁵ BOA, C. Maarif, nr. 6665.

¹⁶⁶ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁶⁷ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁶⁸ İMŞSA, Dosya nr. 1155; BOA, *Sicill-i Ahvâl*, nr. 47, s. 37.

¹⁶⁹ BOA, *Sicill-i Ahvâl*, II, 238.

¹⁷⁰ İMŞSA, Dosya nr. 309.

¹⁷¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 4943, tarih, 19 Receb 1205.

¹⁷² BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁷³ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 372.

bakmış ve kâğıdın arkasında yazılı bulunan Ahmed Dede'nin borçlarını görünce onları da ödemiştir¹⁷⁴.

Bir mesele için Mustafa Zeki Efendi'den bir vakt-i muhtâr isteyen Sadrazam İbrahim Paşa, kendisi hazine odasında olduğundan Zeki Efendi'nin de oraya gelmesini ve zayıçesini sunmasını istemiştir. Zayıçe takdiminden sonra, Sadrazam, Zeki Efendi'ye hazine odasında bulunan birçok ziynet eşyası ve pahalı hazine malzemesi vermiştir. Paşa o kadar çok eşya vermiş ki bunları iki üç iç ağası güçlülükle dışarıya taşıyabilmiştir¹⁷⁵. Müneccimbaşılara zayıçe takdiminden dolayı mutlaka bir şey verilmekteydi. Verilen atıyye veren makama ve müneccimbaşının yaptığı zayıçenin önemine göre değişmekteydi. Meselâ Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'ye top dökülmesi münasebetiyle yaptığı zayıçeden dolayı bir adet hil'at-i a'lâ sevb verilmiştir¹⁷⁶.

Cülûs münasebetiyle müneccimbaşılardan da paye ve rütbeleri terfi ettirilmekteydi. Sultan Abdülmecid'in (1839-1861), Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Selanik kadılığı payesini cülûs sebebiyle bilâd-ı erbaa mevleviyetlerinden¹⁷⁷ Edirne payesine terfi ettirmesiyle ilgili bir belgede¹⁷⁸, cülûsta müneccimbaşılardan rütbesinin yükseltilmesinin kaide olduğu hususu şu şekilde açıklanmaktadır: "...ve cülûs-ı hümayûn u meymenet-makrûn vuku'unda müneccimbaşı bulunanların terfi-i rütbesiyle tatyîbi kâide-i mer'iyyeden bulunduğu binaen..."¹⁷⁹

Tayinat ve İn'amatları

Müneccimbaşılardan diğer saray memurları gibi bir tayinatı bulunmaktaydı. Bu tayinat günlük ve aylık olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Müneccimbaşılara tayinat verilmesi uygulamasının ne zaman başladığı belli olmadığı gibi ne zamana kadar verildiği de belli değildir. Müneccimbaşı Ahmed Dede'ye (1668-1687) verilen tayinat günlük on çift fodla, beş kıyye et; aylık otuz kıyye bal, otuz kıyye sade yağ ve 15 kile pirinçtir¹⁸⁰. Bu tayinatın on sekizinci asrın sonunda azaltıldığını görmekteyiz. Müneccimbaşı Mu-

¹⁷⁴ Raşid Mehmed Efendi, *Tarih*, (1701-1134/1660-1722), İstanbul 1281-1282, I, 144; *Sâlim Tezkiresi*, s. 106.

¹⁷⁵ M. Zeki, *Mücerrebât*, v. 42b, 43a.

¹⁷⁶ BOA, Kamil Kepeci, *Teşrifat Defteri*, nr. 668'den naklen, Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, Ankara 1988, II, 90.

¹⁷⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 101, tarih. 19 Receb 1255.

¹⁷⁸ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 109, tarih. 20 Receb 1255.

¹⁷⁹ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 101.

¹⁸⁰ BOA, K. Kepeci, *Tayinat Defterleri*, nr.7237, varak 14a.

sazâde Efendi'ye eskiden beri verildiği üzere günde beş çift fodla ve iki buçuk kıyye et verilmiştir. Ahmed Dede Efendi zamanındaki tayinatın yarısına indirilmiş olan bu günlük tayinatın yanında aylık tayinatın da verilmediği görülmektedir. Tayinat masrafları Şehriyari kaleminden karşılanmakta ve Matbah-ı Âmire'den verilmektedir¹⁸¹.

Müşaherehoran cemaatinin 926 yılı 1 Şevval 30 Safer (14 Eylül 1519-19 Şubat 1520) aylarına ait mevâcibinin zikredildiği bir defterde, müneccimler ve şairler bir arada zikredilmiştir. Buradaki kayda göre bunların hepsi dokuz nefer olup günde 118 akçe yevmiye alırken, maaşlarına beş akçe zam yapılmıştır¹⁸². Osmanlı Devleti'nin ilk dönem bütçelerinden biri olan 926 tarihli bir defter ile 931 tarihli (11 Mart 1524-10 Mart 1525) bir diğer defterde yine müneccimbaşılara verilen in'amât, kasâid-i şuarâ ile birlikte zikredilmiş ve iki gruba toplam 34400 akçe verilmiştir¹⁸³.

Müneccimbaşılardan ayrıca yazlık ve kışlık avâid denilen gelirleri vardı. On dokuzuncu asırda Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'ye verilen şitâiye (kışlık baha) in'amâtı miktarı 6000 sağ akçe idi¹⁸⁴. Kışlık in'amâtı nevruzda ödenmekteydi. Ayrıca yazlık avâid de verilmekteydi. Bunlardan başka, düzensiz olarak padişahlar ve bazı devlet ricali çeşitli vesilelerle in'amlarda bulunmaktaydı¹⁸⁵. Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede'ye Sultan IV. Mehmed' in çeşitli vesilelerle ihsanlarda bulunması gibi, Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi'ye de *Huzur Dersleri* muhatabı olduğundan dolayı Sultan Abdülaziz her sene ceb-i hümâyûndan beş-on bin kuruluş ihsâniye vermiştir¹⁸⁶. Müneccimbaşı Musazâde Efendi müneccim-i sâni iken yaz aylarında kendisine her gün buz verilmesini istemiş ve bu isteği yerine getirilmiştir¹⁸⁷.

Arpalık Tasarrufları

Müneccimbaşılardan da diğer ilmiye mensubu kişiler gibi arpalık tasarruf etme hakkı da vardı. Ancak onlara ilk olarak ne zaman arpalık tahsis edildiği belli değildir. Beykoz kazası arpalığının geliri, Üsküdar mevleviyeti

¹⁸¹ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 3613, tarih, Ramazan 1194.

¹⁸² BOA, MAD, nr. 23, s. 30b.

¹⁸³ A. Tabakoğlu, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, Cilt. 41, sayı: 1-4, İstanbul 1985, s. 390; Halil Sahillioğlu, 1524-1525 "Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, aynı sayı, s. 444.

¹⁸⁴ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 5236, tarih 25 Şevval 1247, Arzuhal.

¹⁸⁵ Başta padişah ve sadrazam olmak üzere tüm saray erkânına dağıtılan kumaştan müneccimbaşısı yedi buçuk metre çuka ma'hud ve on metre atlas verilmiştir. Bu kumaşların hangi tarihte ve ne münasebetle verildiği belli-değilse de bütün saray erkânına verilmesine bakılırsa bir bayram veya tören arifesinde verilmiş olmalıdır. BOA, D. BŞM, nr. 42470.

¹⁸⁶ BOA, İbnülemin, Tevcihin, nr. 37; BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

¹⁸⁷ BOA, Cevdet-Maarif, nr. 6999, tarih, Cemaziyelahir 1193/Haziran 1779.

mıntukasında olmasına rağmen, 150 akçeli bir nâib ile müneccimbaşılara verilmiştir. On yedinci asırda varlığı bilinen bu uygulamanın ne zaman başladığı ve ne zamana kadar devam ettiği bilinmemektedir¹⁸⁸. Diğer taraftan müneccimbaşı biyografilerinde zikredilen ilk arpalık Müneccimbaşı Hüseyin Efendi'ye (ö. 1650), padişahın kendisini imtihan edip kazanması neticesinde verdiği Edremid kazası arpalığıdır¹⁸⁹. Daha sonra ise Müneccimek Mehmed Efendi'nin müneccimbaşı olmasıyla kendisine Belgrad payesinin yanında Kemer-Edremid kazası arpalığı verilmiştir¹⁹⁰. Şeyhî ve diğer kaynaklar tarafından verilen bilgilerde bu arpalıkların gelirleri belirtilmemiştir. Bu arpalıklar muhtemelen Müneccimek Mehmed Efendi'den önce de kullanılmış olup, uzun müddet müneccimbaşılardan arpalığı olarak kalmıştır. Zira Müneccimek'ten sonra müneccimbaşı olan talebesi Derviş Ahmed Dede'ye de, Kemer-Edremid kazası arpalığı devredilmiştir¹⁹¹. Aynı arpalık ve paye Ahmed Dede Efendi'nin yerine müneccimbaşı olan Arabzâde Mehmed ve onun yerine müneccimbaşı olan Hacı İsmailzâde Mehmed Efendi'ye de verilmiştir¹⁹². İsmailzâde'nin yerine müneccimbaşı olan Eyüplü Bayram Efendi ise Şeyhî'nin ifadesine göre selefinin üzerinden Çaryan ve Güvercinlik kazaları arpalıklarını almıştır¹⁹³. Arpalığına daha sonra Evreşe kazası dahil edilmiştir¹⁹⁴. Üç defa müneccimbaşı olan Arabzâde, bir ara Üsküdarî Karabacak Mehmed Efendi'nin üzerinde olan Karabiğa ve Güvercinlik kazaları arpalıklarını almıştır (Zilhicce 1105/Ağustos 1694)¹⁹⁵. Müneccimbaşı Eyyubî Ahmed Efendi'nin yerine üçüncü defa müneccimbaşılığa getirilen Arabzâde'ye sefeli Ahmed Efendi'nin Güvercinlik, Çaryan ve Evreşe kazaları arpalıkları verilmiştir. Arabzâde'ye müneccimbaşı iken, Rebîülevvel 1120/Mayıs 1708'de Medine-i Münevvere payesi ve Bigadiç arpalığıyla Üsküdar payesi verildi¹⁹⁶. Böylece Bigadiç arpalığı da müneccimbaşı arpalıklarına dahil edilerek Evreşe ve Güvercinlik kazalarıyla birlikte

¹⁸⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 463; Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar*, Ankara 1973, II, 91; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 134.

¹⁸⁹ Naimâ, *Târih*, V, 26.

¹⁹⁰ Şeyhî, I, 636; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul 1928, I, 354.

¹⁹¹ Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede'ye Belgrad payesiyle Kemer-Edremid kazası arpalığının verilmesine dair arz, BOA, İbnülemin, Tevcihin, nr. 37.

¹⁹² Şeyhî, II-III, 318.

¹⁹³ Şeyhî, II-III, 282.

¹⁹⁴ Şeyhî, II-III, 283.

¹⁹⁵ Şeyhî, II-III, 139.

¹⁹⁶ Şeyhî, II-III, 298, 318, 371, 450.

Arabzâde'nin yerine müneccimbaşı olan Edirneli Hüseyin Efendi¹⁹⁷ ve onun yerine geçen Mustafa Efendi'ye verilmiştir¹⁹⁸. Mustafa Efendi 1130/1718 tarihinde İmroz arpalığını da almış¹⁹⁹, ancak vefatından sonra Bigadiç ve Evreşe arpalıkları kendisinden sonra müneccimbaşı olan Mustafa Zeki Efendi'ye; İmroz arpalığı ise oğluna verilmiştir²⁰⁰.

*Şekâyik-i Nûmâniye Zeyilleri'*nde zikredilen müneccimbaşı biyografileri Mustafa Zeki Efendi ile son bulduğundan ve diğer biyografi kitaplarıyla kroniklerin müneccimbaşılardan bahsetmemelerinden dolayı, Mustafa Zeki Efendi'den sonraki müneccimbaşı arpalıkları hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak sadece Ahmed Tahir Efendi'nin *Sicill-i Ahval* kayıtlarındaki biyografisinde bu konuda kısa bir bilgi mevcuttur. 1864 yılında 2070 kuruşluk Bergama arpalığıyla müneccim-i sâni²⁰¹ olan Ahmed Tahir Efendi, 1865 yılında Müneccimbaşı İbrahim Edhem Efendi'nin vefatıyla yerine 2533 kuruş Adapazarı Evkafılığı ve 500 kuruş aylık, 8000 kuruş yıllık caize ile müneccimbaşı olmuştur. Müneccimbaşılık arpalık ve maaşı 1871 yılında 2400 kuruş olmuştur²⁰². Son müneccimbaşı olan Hüseyin Hilmi Efendi'nin tayininde ise sadece 600 kuruş maaş aldığı belirtilmiş ancak arpalığı hususunda herhangi bir bilgi verilmemiştir²⁰³.

Payeleri

Müneccimbaşılardan, hem müderris ve hem de kadı olabildiklerinden her iki vazifenin de çeşitli rütbelerini almışlardır. Müneccimbaşı biyografilerinde zikredilen ilk paye Müneccimbaşı Takiyüddin-i Râsıd'ın müderrislik payesidir. Daha sonra ise Hüseyin Efendi'nin aldığı Mekke-i Mükerrreme payesidir²⁰⁴. Bunlardan başka Müneccimek Mehmed Efendi ve Derviş Ahmed Dede'nin müneccimbaşı olmalarıyla kendilerine verilen Belgrat payesidir²⁰⁵. Müneccimbaşılardan vazifeye tayin edilmelerinden ve cülustan sonra payelerinin yükseltilmesi de adet idi²⁰⁶. Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi selefi

¹⁹⁷ Şeyhî, II-III, 332; Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. lev. VIII.

¹⁹⁸ Şeyhî, II-III, 531.

¹⁹⁹ Şeyhî, II-III, 531.

²⁰⁰ Şeyhî, II-III, 531.

²⁰¹ *Sicill-i Osmani*, III, 250.

²⁰² BOA, *Sicill-i Ahvâl*, IV, 12.

²⁰³ İMŞSA, Dosya, nr. 309.

²⁰⁴ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 366; Naimâ, *Târih*, V, 28.

²⁰⁵ Şeyhî, I, 636; *Silahdar Tarihi*, I, 354; *Sicill-i Osmani*, IV, 177; BOA, İbnülemin, Tevcihin, nr. 37.

²⁰⁶ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 101, tarih. 19 Receb 1255.

Arabzâde Mehmed Efendi'nin müneccimbaşı olur olmaz Üsküdar payesi aldığı²⁰⁷, oysa kendisinin müneccimbaşı olmasından beri uzun zaman geçtiği halde hala altmışlı müderris olduğundan yakılarak Darüssaâde Ağası Süleyman Ağa'ya müracaat etmiş. Bunun üzerine bu isteği yerine getirilerek kendisine Üsküdar payesi verilmiştir²⁰⁸.

Müneccimbaşlarının alabildikleri en yüksek paye Rumeli Kazaskerliği ve Süleymaniye müderrisliği payesidir. Bu payelerden Anadolu ve Rumeli Kazaskerliği rütbelerinden her ikisini sadece Küfrî Hasan Çelebi ve Osman Kâmil Efendi; Ahmed Tahir Efendi de sadece Anadolu Kazaskerliği payesini almışlardır. Bunun yanında en yüksek ilmiye rütbesi olan Süleymaniye müderrisliği ise bazı müneccimbaşılar tarafından bilfiil yapılmış veya payesinin alınmış olduğu bilinmektedir.

Elkab, Kıyafet ve Nişanları

Sultan III. Murad döneminde yazılmış ve Mordmann tarafından neşredilmiş olan Takiyüddin-i Râsîd'a ait bir zeâmet berâtında bir elkab bulunmaktadır. Burada geçen elkab muhtemelen diğer müneccimbaşılar için de -belki biraz değişik olarak- kullanılmış olmalıdır. Bu elkab şu şekildedir.

"Kıdvetü'l-emced usve-i ashâbu'l-hey'e ve'n-nâcim, zübde-i erbâb-ı hikme ve't-takvim 'ârif-i ahkâm-ı menâzil ü şems ü kamer, vâkîf-ı mevâkîf-i dekâik-i hakaik-i burûc-i isnâ 'aşer kâşif-i mükâşif-i sa'd u nahs Râsîd-ı mürâsîd subh u ems el-muhtas bi-'inâyeti'l-melikü'r-raûf Takiyüddin ibn-i Ma'ruf zîde tevfi-kuhu...²⁰⁹" Burada Takiyüddin'in adından önce müneccimbaşı unvanı yer almamaktadır. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi elkab şahısların vasıflarını ifade etmekteydi. Buna göre bu elkabta Takiyüddin'in ilm-i nücûmdaki mahareti övülmüştür. Takiyüddin'in adından sonra da dua cümlesi olarak ilmiye sınıfı için kullanılan *zîdet fezâiluhû* cümlesi yerine aynı mahiyette olan *zîde tevfi-kuhu* cümlesi tercih edilmiştir²¹⁰. Ayrıca Dîvân-ı Hümâyûn tarafından Mısır Beylerbeyi'ne, Takiyüddin ile ilgili yazılan bir

²⁰⁷ Arabzâde Mehmed Efendi üçüncü kez müneccimbaşı olduğunda Üsküdar kadılığı payesini almıştır. Şeyhî, II-III, 298, 318, 371, 450.

²⁰⁸ M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 35b.

²⁰⁹ J. H. Mordtmann, "Das Observatorium des Taqi ed-din zu Pera", *Der Islam*, XIII(1913), 94.

²¹⁰ Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-i Alem İçin Kardeş Katli Meselesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, 33 (1980-1), İstanbul 1982, s. 50.

hükümde Takiyüddin-i Râsîd'in isminden sonra "zîde mecduhu" şeklinde bir dua cümlesi yazılmıştır²¹¹.

İlk Osmanlı inşa kitaplarından olan ve Sultan II. Murad (1421-1451) devrinde yazıldığı tahmin olunan *Menâhicü'l-inşa* isimli münşeât kitabının elkab bölümünde ise müneccimler ve mühendisler için aynı elkabın kullanıldığı görülmektedir. Buradaki elkab şu şekildedir.

"Hitâb-ı müneccimân ve mühendisân: Mevlânâ melik-i hükemâ fi'l-âlem casûs-ı eflâk Câlinus'z-zemân mefhâru'l-müneccimîn .... câmiü'l-fezâyilü'l-evvelîn ve'l-âhirîn kıdvetü'd-devlet-i ve'd-dîn edâmallahu devletehû mütevâsileten bi'l-hülûd ubûdiyet-i ki-nesim-i lübb-ü riyâz-ı dil ...."²¹²

Herhangi bir iş için müneccimbaşıyla yapılan yazışmalarda ise müneccimbaşıya genellikle sadece *Faziletlü Müneccimbaşı Efendi* şeklinde hitap edilirdi²¹³.

Kıyafetleri

Müneccimbaşılardan şeyhülislam ve kazasker gibi kendine has bir elbisesi olduğu hususunda kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Esas itibarıyla ilmiye sınıfına ait kıyafetleri giyerlerse de, merasim ve arza çıkarken hususi bir elbise giymeleri usulü bulunmaktaydı. Evliya Çelebi IV. Murad döneminde yapılan meşhur geçit merasiminde müneccimler cemaatinin geçişini anlatırken, müneccimbashının "örf izâfetiyle ve sincefli abasıyla" geçtiğini yazmaktadır²¹⁴. Buradan anlaşıldığına göre müneccimbaşılardan *örf* adı verilen başlığı ve sincefli aba adlı hususi bir kıyafeti bulunmaktaydı.

Nişanları

İlk defa Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'ye verilen ve müneccimbaşılara mahsus olan müneccimbashılık nişanı muhtemelen II. Mahmud döneminde ihdas edilmiştir. Bu nişan, Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin uhdesindeyken evinden çalınmış ve bunun üzerine yerine geçen Sadullah Efendi için ayrıca bir nişan imal edilmiştir²¹⁵. Buradan anlaşıldığına göre müneccimbaşılara tahsis edilen belli bir rütbeye mahsus nişan bulun-

²¹¹ BOA, MD., nr. 40, s. 169.

²¹² Yahya b. Mehmed, *Menâhicü'l-inşâ*, Faximile neşri: Şinasi Tekin, Roxbury 1971, s. 105 (26a).

²¹³ Meselâ, BOA, Ali Emiri, IV. Mehmed, nr. 11833.

²¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314, I, 526.

²¹⁵ BOA, İrade-Dâhiliye, nr 1367.

makta ve bu nişan, müneccimbaşıdan müneccimbaşıya intikal etmekteydi. Müneccimbazılara verilen bu özel nişanın kaçınıcı rütbe nişan olduğu hususunda belgelerde bilgi bulunmamaktadır.

Bu nişan yanında çeşitli vesilelerle müneccimbazılara diğer Osmanlı Devlet nişanları da verilmiştir. XIX. asrın başlarında uygulanmaya başlayan rütbeye uygun nişan verme geleneğine göre ilk olarak Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, Mekke-i Mükerrreme payesi aldığıında Haremeyn payesini de ihraz etmiş olduğundan dolayı rütbesine uygun nişan verilmiştir²¹⁶. Müneccimbaşı Osman Sâib Efendi'ye nişan verilmesi için yazılmış olan bir irâdede Osman Efendi'nin emsaline göre nişanı olmadığından dolayı rütbesine uygun bir nişan verilmesi irade buyrulmuştur²¹⁷.

Müneccimbazıların Görevleri

Müneccimbazıların en önemli vazifesi her sene nevrızda (21 Mart)²¹⁸ takvim çıkarmaktır²¹⁹. Bu takvim iki bölümden oluşmaktaydı. Birincisi *Rakam Takvimi* denilen senenin ay ve günlerini gösteren takvimdir. Diğeri ise yeni girilen senede meydana gelecek işler hakkında müneccimbazının yaptığı tahmini yorumlar ile yapılması uygun olan veya olmayan işlerin yazıldığı *Ahkâm*²²⁰ *Takvimi*'dir. Rakam takviminin bazı sütunlarında ahkâm takvimindeki bilgilere benzer bilgiler bulunmasına rağmen müneccimbazılar yeni sene hakkında daha teferruatlı bilgi vermek için ayrıca ahkâm takvimini hazırlardı²²¹. Osmanlı bilim literatüründe her iki takvim bir arada ifade edilmek istendiği zaman ilk takvime rakam takvimi, ikincisine de ahkâm takvimi denilirdi. Sadece takvim denildiğinde, rakam takvimi kastedilmiş olurdu.

Müneccimbazılar yaptıkları takvimleri, başta sultan ve sadrazam olmak üzere bütün devlet ricaline verirlerdi. Bunun yanında yakınlarına ve taşradaki bazı kişilere de gönderdikleri olurdu²²².

²¹⁶ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 724.

²¹⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 10451, tarih, 4 Safer 1265.

²¹⁸ İ. H. Konyalı, "Nevruz ve Nevruzıyye", *Yeni Asya Gazetesi*, 31 Mayıs 1972, 1 Haziran 1972; Hayri Başbuğ, "Nevruz", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 34, Şubat 1985, s. 74-79.

²¹⁹ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 371.

²²⁰ Ahkâm: Yıldızlardan ve gök cisimlerinin durumlarından mâna çıkarmak manasındadır. Gelecektek haber vermek ve olmuş hadiseler üzerine yorum yapmak da bu kabil işlerdendir. Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989, s. 555; yeni sene hakkında müneccimbazının yaptığı ahkâma dair bir vesika, TSMa, nr. E. 11197.

²²¹ M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 7a, 51a.

²²² BOA, Cevdet-Maârif, nr. 5316, tarih, 1086.

Tespit edilebildiği kadarıyla düzenli olarak bir saray müneccimi tarafından takvim hazırlanması geleneği ilk defa Osmanlılarda olmuştur. Ancak takvim hazırlama işinin ne zaman başladığı tam olarak belli değildir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda, Osmanlıların kuruluş döneminin sonlarına ait sadece dört takvim tespit edilebilmiştir.

İlk takvim, 848/1444 tarihlidir. Bu takvim L. Ménage ve Osman Turan tarafından saray almanağı/yıllığı olarak değerlendirilmektedir. İkincisi, 850/1446 tarihli *Takvim*²²³ olup Osman Turan'a göre her iki takvim de aynı müellif tarafından hazırlanmıştır. Üçüncüsü, 856/1452 tarihli *Takvim*'dir²²⁴. Dördüncüsü ise 858/1454 tarihli *Takvim*'dir²²⁵.

Müellifleri tespit edilemeyen bu takvimlerin başlarında kısa fakat önemli bir takım tarihî bilgiler bulunmaktadır. Bu kısımlar, tarihçilerin dikkatini çekmiş ve bazı tarih kitaplarında bulunmayan önemli olaylar buralardaki bilgilerle aydınlatılmıştır²²⁶. Takvimlerde geçen eski hanedan ve devletlere ait bilgilerin hiç bir değeri olmamasına karşı Osmanlı, Karamanlı ve diğer beyliklere ait kayıtlar ise muhtasar fakat oldukça mühimdir. Bu önem, Osman Turan'a göre Osmanlı tarihinin ilk kronolojisini teşkil etmesi ve Beylikler Türkiye'sine ait kaynakların yetersizliği sebebiyledir²²⁷.

Osmanlıların kuruluş yıllarında takvim hazırlama işini, saray dışındaki bazı müneccimlerin yaptığını ve saraya takdim ettiğini tahmin etmekteyiz. Zira Fatih Sultan Mehmed döneminde yaşamış ve II. Bayezid döneminde de takvim hazırlamış bazı müneccimlerin saraya takvim takdim ettiğini görmekteyiz. Bu müneccimlerden Hatayî Ceylanî aynı zamanda Fatih Sultan Mehmed'in tali' zayıçesini yapmıştır²²⁸. Bundan başka birçok müneccim tali' zayıçesi, ahkâm takvimi ve rakam takvimi hazırlamış ve saraya takdim

²²³ Birinci Takvimin nüshası: Paris, Bibl. Natıole Manuscripts Turcs, nr. 180, İkinci Takvimin nüshası, Oxford, Bodleian Hunt. Donat. 16.

²²⁴ Nüshası, TSMK, B. K. 309; eserin baş tarafındaki Tarihî metin N. Atsız tarafından neşrolunmuştur. N. Atsız, "Fatih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihî Bir Takvim", *İstanbul Enstitüsü Dergisi III*, İstanbul 1957, s. 17-23; Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987, s. 23, 23n106.

²²⁵ Nüshası, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3080.

²²⁶ V. L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 230-231; O. Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara 1984, s. 1; N. Atsız, *Tarihî Bir Takvim*, s. 17-23; İnalçık, *Fatih Devri*, s. 23.

²²⁷ O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 6.

²²⁸ Hatayî Ceylanî, *Tâli-i velâdet-i Sultan Mehmed b. Murâd Hân*, TSMK, nr. Y. 5513; *Takvim ve Ahkâmü'n-nücüm*, TSMK, nr. B. 311, 895/1489 yılına mahsus müellifi belirsiz bir takvim.

etmişlerdir²²⁹. Müneccimbaşlarının yanında müneccim-i sâni ve diğer müneccimlerin de saraya takvim takdim ettikleri görülmektedir²³⁰. Müneccimbaşları, bir takvimi hususi bir risale halinde muhtelif renkli kalemlemlerle cetveller halinde hazırlar ve bu nüshayı padişaha takdim ederlerdi²³¹. Takvimler daha sonra kâtipler tarafından çoğaltılarak ileri gelen devlet adamlarına ve yakınlarına ücret karşılığı dağıtılırdı²³². XIX. asrın başlarından itibaren matbaanın yaygınlaşmasıyla müneccimbaşının saray haricinde dağıttığı takvimler, matbaada basılarak halka ve isteyen kişilere ücret karşılığı satılmıştır²³³.

Rakam Takvimi

On iki ay, mevsimler, ihtiyârât²³⁴, ahkâm ve bazı önemli günleri belirten çeşitli cetvellerden oluşup ve birçok rakamı ihtiva ettiğinden, ahkâm takvimiyle karışmaması için rakam takvimi diye isimlendirilmiştir. Müneccimbaşlarının hazırladığı bu takvimler 1800 senesine kadar *Uluğ Bey Zîcî*'ne göre hesap edilmekteydi. Takvimler küçük bir risale şeklinde hazırlanır ve içinde belli bölümleri ihtiva ederdi. Ancak bu bölümler, zamanla değişikliğe uğramıştır. Takvimlerin almanak mahiyetindeki ilk bölümlerinde Hz. Âdem döneminden takvimin yazıldığı yıla kadar olan önemli hadiseler tarih verilerek anlatılırdı. Ancak Hz. Âdem'den itibaren verilen rakam ve tarihler farklı takvim esaslarına dayalı olup, esası dünyanın ömrü ile ilgili İsrailiyât türünden hurafelere istinat etmektedir²³⁵. Diğer sayfalarında içinde bulunulan yıl hakkında ahkâm, ay ve güneş tutulmaları, rüya tabirine ait yorumlar ve benzeri konular ihtiva eden astronomi ve astroloji bölümleri bulunmaktadır²³⁶. Takvimlerin hemen hepsinde, içinde bulunulan yılda devleti ilgilendiren bazı olaylar ihtiyârât adı altında yazılırdı.

²²⁹ Bkz. F. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, s. 86-102; a. mlf. *TSMK, Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 531-566.

²³⁰ Meselâ, Müneccim-i sâni Mehmed Râkım Efendi 1797-98 senesine ait *Ahkâm Risalesi*'ni saraya takdim etmiştir. TSMK, H. 499.

²³¹ Toderini, *de la Litterature*, I, 149.

²³² M. Zeki, *Mücerrebât*, s. 51a.

²³³ *Takvîm-i Vekâyi*, 21 Şubat 1282, defa 835, s. 3, sü. 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 13 Şubat 1283, defa 873, s. 4, sü. 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 5 Mart 1283, defa 875, s. 4, sü. 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 10 Zilkade 1285, defa 1057, s. 4, sü. 3; *Takvîm-i Vekâyi*, 29 Zilhicce 1290, defa 1640, s. 4, sü. 1.

²³⁴ Nasiruddin Tusi, *Tercüme-i Sî Fasl Der Marîfet-i Takvim* (Çev. Ahmed-i Dai), ts., s. 73; O. Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, İstanbul 1977, I-2/188; Ş. Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 80.

²³⁵ S. Uludağ'ın *Mukaddime* tercümesindeki dipnotu, İbn Haldun, *Mukaddime* (terc. S. Uludağ), I, 807.

²³⁶ V. L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 230-231.

Müneccimbaşı, nevrüzda takvim takdimi esnasında *nevrûziye* denilen bir ücret alır, ayrıca çeşitli hediyeler de kendisine verilirdi²³⁷ (Bk. Ek 10).

Takvim Hazırlanmasında Kullanılan Zicler

Müneccim ve muvakkıtlar takvim, imsakiye ve zayiçe hazırlarken, ziclere bakarlardı. İyi bir takvim yapabilmek için öncelikle matematik ve astronomi bilmek ve zicleri çok iyi kullanmak gerekmekteydi. Zicler, bilinen en uzak gezegen olan Satürn gezegeninin en az bir dolanım süresi olan otuz yıllık bir rasat süresi neticesinde hazırlanmaktaydı²³⁸. Osmanlılarda müneccim ve muvakkıtlar kullanılan hazırlanan zicler ve özellikleri şu şekildedir:

Uluğ Bey ve Uluğ Bey Zici

1394 yılında doğan Uluğ Bey, aynı zamanda bir âlim idi. Tarih, şiir ve sanata meraklı olduğundan bu işlerle uğraşanları himaye ve teşvik etmiştir. Uluğ Bey, geometri ve matematiğin en zor meselelerini çözen bir riyaziyeçi, fakat hepsinin üstünde bir astronomi âlimi olup bazı bilim adamları tarafından on beşinci yüzyılın en büyük astronomu olarak kabul edilir. Uluğ Bey, astronomi sahasında yazılmış en eski kitap olan Batlamyus'un (MS. 85-165) *Almagest* adlı eserinin ve Meraga Rasathanesi'nde yapılan zîcin hatalı olduğunu görerek düzeltmek istedi. Bunun için Semerkand'ın kuzeyinde bulunan Kühek Tepesi üzerine 1420-1 senesinde çok büyük ve mükemmel bir rasathane inşa ettirdi. İslâm dünyasının birçok yerinden ünlü matematikçi ve astronomları da Semerkand'a davet etti. Uluğ Bey, Semerkand Rasathanesi'nde yüz kadar seçkin ilim adamıyla birlikte çalışarak, daha önce kurulan rasathanelerde kullanılan aletleri imal ettirdi ve bunların yanında yeni ve çok mükemmel bazı gözlem aletleri de icat etti. Uluğ Bey ve arkadaşları bu rasathanede 30 sene sürekli çalışarak *Zic-i Cedîd-i Sultanî - Zic-i Gûrganî* adıyla bilinen meşhur zici hazırladılar. 1437 yılında tamamlandığı tahmin edilen ve Farsça²³⁹ olarak kaleme alınan zic bir önsöz ve dört bölümden oluşmaktaydı²⁴⁰.

²³⁷ BOA, Cevdet-Maârif, nr. 5621; BOA, Cevdet-Maârif, 6325; BOA, Cevdet-Saray, 1164, nr. 59; BOA, Cevdet-Saray, nr. 644; BOA, Cevdet-Maârif, nr. 192, 24 N 1281; M. Akif, *Tarih*, s. 115a, 204b; Toderini, *de la Litterature*, I, 149; D'Ohsson, *Tableau Général*, s. 13.

²³⁸ Kevin Krisciunas, "The Legacy of Ulugh Beg", *AACAR Bulletin*, V/1, Amherst-Massachusetts, 1992, s. 3.

²³⁹ L. Bouvat, "Uluğ Bey", *İA*, XIII, 27.

²⁴⁰ Bouvat, "Uluğ Bey", s. 27.

Uluğ Bey Zici, İslam dünyasında ve Avrupa'da on altıncı yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başladı. Batıda kurulan ilk rasathaneler ve astronomlar uzun zaman bu zîcten istifade etmişlerdir. Avrupa'da çok meşhur olan bu eser, çeşitli dillere tercüme edilmiş ve defalarca basılmıştır. İslâm Dünyasında, hususiyile Osmanlılarda da bu zîc üzerine pek çok çalışma yapılmıştır²⁴¹. Eser Edward Ball Knobel tarafından İngiltere'deki bütün yazmaları gözden geçirilerek Farsça ve Arapça bir lügat ile birlikte *Catalogue of Stars* adıyla Washington'da 1917 senesinde neşredildi²⁴².

Osmanlı Devleti müneccimbaşları 1800 senesine kadar bütün takvim ve imsakiye hesaplarında *Uluğ Bey Zici*'ni kullanmışlardır²⁴³. Ancak bu tarihte Fransız Astronom Jack Dominic Cassini'nin, *Uluğ Bey Zici*'nin hatalarını tashih ederek yaptığı zîc önce Arapça'ya daha sonra da Türkçe'ye tercüme edilerek kullanılmaya başlandı. Zira zamanın şartlarına göre iyi yapılmış olan *Uluğ Bey Zici* artık yeterli olamamaya başlamış ve astronomlar arasında meşhur olan "zîcin mi'yar-ı sahîhi hüsûf ve kûsûfun hesâbıyla belli olur²⁴⁴" sözüne göre, zîcin dakik olmamasından dolayı terk edilmiştir²⁴⁵. *Uluğ Bey Zici* ile yapılan hesaplara göre, tutulmaların gerçek vaktiyle önceden hesaplanan vakti arasında bir saate kadar varan bir inhirafın gözlenmesi *Uluğ Bey Zici*'nin terk edilmesine en büyük sebep olmuştur²⁴⁶. Esasen *Uluğ Bey Zici*'ndeki bazı hatalar Osmanlılarda ilk olarak Müneccimbaşı Takiyüddin-i Râsîd (ö. 1585) tarafından fark edilerek düzeltilmek istenmiş ancak İstanbul'da açılan ilk rasathanenin bazı siyasi sebepler neticesinde yıkılmasıyla bu iş yarım kalmıştır. Dolayısıyla *Uluğ Bey Zici*'nin tashihi uzun yıllar sonra -bir bakıma- Cassini tarafından yapılmıştır. *Cassini Zici*'nin Osmanlılara gelmesiyle her ne kadar bu zîc kullanılmaya başlanmışsa da *Uluğ Bey Zici* tamamen terk edilmemiş ve bazı müneccimler tarafından kullanılmaya devam etmiştir²⁴⁷.

²⁴¹ *Uluğ Bey Zici* üzerine yapılan çalışmalarla ilgili daha geniş bilgi için bk. Salim Aydüz, "Uluğ Bey Zici'nin Osmanlı Astronomi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi", *Bilgi*, Bahar 2003, sayı 25, s. 139-172.

²⁴² Bouvat, "Uluğ Bey", s. 27; Muammer Dizer, *Uluğ Bey*, Ankara 1989, s. 25, 67-72.

²⁴³ Bu esnada Müneccimbaşı Cihangirli Mehmed Sâdik Efendi'dir.

²⁴⁴ *Takvîm-i Vekayi*, 6 Receb 1248, (29 Kasım 1832), nr. 46, s. 3, st. 2.

²⁴⁵ E. İhsanoğlu, "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)", *Belleten*, LVI, Ankara 1992, s.758-759.

²⁴⁶ *Takvîm-i Vekayi*, gös. yer.

²⁴⁷ Meselâ, Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi, *Cedvel-i İbûdâ-i Düstûr-ı Neyyireyn li-Tûl-i Kostantiniyye Muvafık 4 S(afer) sene 1292* (12 Mart 1875) adlı eserini *Uluğ Bey Zici*'ne göre yapmıştır. Eserin nüshası. Kandilli Rasathânesi Ktp., nr 535.

Uluğ Bey, yaşadığı asır itibarıyla eski astronomi ve modern astronomi bilgisinin sahibi olarak bu iki bilgiyi şahsında mecz etmiş; eski astronominin son, modern astronominin de ilk temsilcilerinden birisi olmuştur. Ayrıca kurduğu rasathane ile oluşturduğu ilim ortamıyla "Semerkand Astronomi-Matematik Okulu"nun kurucusu olmuştur²⁴⁸.

Noel Durret Zîci

Tezkireci Köse İbrahim Efendi, Fransız astronom Noel Durret'in (ö. 1648'den sonra) zîcini, 1660-1664 yıllarında *Secencel el-Eflak fî Gâyet el-İdrâk* adıyla tercüme etmiştir. Bu eser Osmanlıda Batı astronomisinden tercüme edilen ilk zîcdir. Eser mütercim tarafından zamanın müneccimbaşısına takdim edilmiştir. Ancak mukaddimeden anlaşıldığına göre Müneccimek bu zîci almasına rağmen, *Uluğ Bey Zîci*'ni kullanmayı terk etmemiştir²⁴⁹. Müneccimek Mehmed Efendi ve daha sonraki müneccimlerin *Durret Zîci*'ni kullanıp kullanmadığı belli değildir.

Cassini Zîci

Fransız astronom Jacques Cassini'nin (ö. 1756) *Tables Astronomiques* adıyla Paris'te 1740 yılında basılan zîci, Çınarî Halifezâde İsmail Efendi tarafından *Tuhfe-i Behic-i Rasini Tercüme-i Zîc-i Kasîni* adıyla 1770'de Türkçe'ye tercüme edilmiştir. *Uluğ Bey Zîci*'nde bulunan hataları yeni rasatlarla düzeltip bu eseri yazan J. Cassini, babası Dominik Cassini'nin kendisine verdiği bazı meseleleri de eserine dâhil etmiştir²⁵⁰. Logaritma, Osmanlı bilim çevresine ilk defa bu zîc ile girmiştir²⁵¹. Ayrıca bu zîcin tercümesi Osmanlı takvimciliğine mühim etkiler yapmıştır. Padişah III. Selim'in emriyle müneccimbaşılarının yaptığı takvimler *Cassini Zîci*'ne göre tertip edilmeye başlanmış ve *Uluğ Bey Zîci* de zamanla terk edilmiştir. Zîc, 1800 yılından itibaren takvimlerin hazırlanmasında ve astronomik hesaplarda kullanılmaya başlanmıştır²⁵². Ancak *Uluğ Bey Zîci*'nde bir saate kadar varan hata ve yanlışlıklar *Cassini Zîci*'nde 25 dakikaya kadar düşürülmüş olması, yapılan

²⁴⁸ Semerkand Matematik-Astronomi Okulu hakkında geniş bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Divân İlmî Araştırmalar*, 14 (2003/1), s. 1-66.

²⁴⁹ Tezkireci Köse İbrahim Efendi, *Secencel el-eflak fî Gâyet el-İdrâk*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 403, s. 2a.

²⁵⁰ Adivar, *İlim*, s. 199-201; Salim Aydüz, "İsmail Efendi (Halifezâde Çınarî)", *YYÖA*, I, 669.

²⁵¹ Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyaziyyât*, İstanbul 1315, I, 315-318.

²⁵² *Takvim-i Vekayi, a.g.m.*

hesapların doğru netice vermesine yetmediğinden dolayı *Cassini Zici* de zamanla gözden düşmüş ve yaklaşık otuz sene kullanıldıktan sonra terk edilmiştir. Onun yerine Münecim-i sâni Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından tercüme olunan *Lalande Zici* kullanılmaya başlanılmıştır²⁵³.

Lalande Zici

Osmanlı münecimlerinin kullandığı bir diğer zîc de *Lalande Zici*'dir. Fransız astronom Joseph-Jérôme Lalande (1732-1807) tarafından yazılan *Tables Astronomiques* (Paris 1759) adlı bu zîc, Münecimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından 1814 yılında önce Arapça'ya daha sonra da (1826 yılından önce) *Zic-i Cedid Tercümesi* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Münecimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi tercümenin mukaddimesinde, Lalande'in hazırladığı zîcin Uluğ Bey ve Cassini zîclerini hükümsüz kıldığını ve takvim hesaplarında kullanıldığı takdirde doğru ve mükemmel neticenin elde edileceğini belirtmiştir²⁵⁴. Hüseyin Hüsnü Efendi münecim-i sâni iken tercüme ettiği zîci münecimbaşı olduktan sonra Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi ile birlikte yaptıkları "arz ve ilâm" ile padişaha teklif etmişlerdir. Burada, özellikle tutulmalarda *Cassini zici*'nde görülen 25 dakikalık hata payının *Lalande Zici*'nde bir-iki dakika olduğunu belirtmişler ve bu sebepten *Cassini Zici*'nin terk edilerek *Lalande Zici*'nin kullanılması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bunun üzerine Padişah II. Mahmud'un emriyle 1248/1832 yılından itibaren takvim ve diğer hesaplarda *Lalande Zici* kullanılmaya başlanmıştır²⁵⁵.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Osman Sâib ve Ahmed Tahir gibi münecimbaşılar, takvimlerini ve zayıçelerini Fransa Rasathanesi tarafından her yıl neşredilen zaman cetvellerinden tercüme ederek yapmışlardır²⁵⁶. *Connaissance de temps* adıyla Fransızca olarak neşredilen bu takvimler, her senenin yeni rasatlarını ihtiva ettiğinden eski zîciler yavaş yavaş terk edilmiştir. Ebüzziya Tevfik Bey bu takvimlerin ilk defa iyi derecede Fransızca bilen Münecimbaşı Osman Sâib Efendi tarafından kullanıldığını ve Münecimbaşı Arif Efendi zamanında da devam ettiğini belirtmektedir²⁵⁷.

²⁵³ *Takvîm-i Vekayi, a.g.m.*

²⁵⁴ H. Hüsnü, *Zic-i Cedid Tercümesi*, Belediye Ktp. Cevdet, nr. 151, 1b-2a.

²⁵⁵ *Takvîm-i Vekayi, a.g.m.*

²⁵⁶ Ebüzziyâ Tevfik "A'yâd-ı Müslimîn", *Mecmuâ-i Ebuzziyâ*, Sene 31, Cüz. 136, 18 Rebiyülevvel 1330, s. 229.

²⁵⁷ Ebüzziyâ Tevfik, gös. yer. Modern astronominin Osmanlı'ya girişi ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Yavuz Unat, "Çağdaş Astronominin Türkiye'ye Girişi", *Türkler* (Ed. H. C. Güzel vd.), Ankara 2002, XIV, 906-914.

Takvimlerin Muhteviyatı

Konunun başında saydığımız Osmanlılara ait ilk takvimlerin muhtevası aynı olmamakla birlikte birbirinin benzeridir²⁵⁸. Genel olarak üç bölümden oluşan takvimlerde on iki ay, mevsimler, ihtiyârât, ahkâm ve senenin bazı önemli günleri mutlaka yer alırdı²⁵⁹. İlk bölümde, tarihi bilgiler ve astrolojik konular bulunmaktadır. Nevruz-ı Sultanî denilen ve 21 Mart günü başlayan ikinci kısım ise bir seneyi içine alan 13 sayfalık asıl takvim bölümüdür. Bu bölüm Celâli takvimi biçiminde tanzim edilmiştir. Her sayfada 29-30 günlük satır bulunmaktadır. Son sayfa ise 5-6 ekleme güne ayrılmıştır. Bu kısımda iki takvim sütunu bulunur. Birinci sütun *el-Arabî* başlığını taşır ve Hicrî takvimi ihtiva eder, ikinci sütun ise *er-Rumî* başlığını taşır ve Rumî takvimi ihtiva eder. Bu kısımda ayrıca *el-ihiyârât*, *ed-delâlât* veya *el-mevâsim*, *el-vekâiyât* ve *el-burûc* adı verilmiş sütunlar da bulunmaktadır. Üçüncü ve son kısımda ise ay ve güneş tutulmalarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Takvimlerde yer alan başlıklar genellikle aynı olduğundan bu başlıkların neler olduğunu, Müneccim Abdurrahman'a ait 916 hicrî yılı *Takvimi*'nde²⁶⁰ gösterelim.

Birinci Kısım

- 1a. Cedvel-i fi beyân-ı tarih-i enbiyâ (as)
- 3a. Cedvel-i fi beyân-ı tevârih-i Âl-i Osman (ra)
- 5b. Cedvel-i fi beyân-ı debbahât-i *Takvimi*'t-*Tâm*
- 6a. Cedvel-i ahkâm-ı tali'-i sâl
- 7b. Cedvel-i ahkâm-ı mütemekkinân der-şehrihâ
- 8a. Cedvel-i delâil-i ahkâm-ı tali'-i sâl
- 8b. Cedvel-i ahkâm-ı tali'-i sâl
- 9a. Cedvel-i ahkâm-ı mütemekkinân der-şehriha ekâlim-i hâmis
- 9b. Cedvel-i ahkâm-ı mütemekkinân darü'l-İslâm Kostantiniyye
- 14a. Cedvel-i marifet-i ihtiyârât-ı hâlât-ı kamer

²⁵⁸ L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 231.

²⁵⁹ Taşkoprizâde, *Mevzuatü'l-Ulûm* (Terc. K. Mehmed), İstanbul 1313, I, 412.

²⁶⁰ Abdurrahman, *Takvimi*'t-*tâm*, Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. nr. 1978/2.

14b. Cedvel-i ahkâm-ı ittisalât-ı kamer bi-kevâkib-i seyyâre

15a. Cedvel-i ahkâm-ı mensubât-ı kevâkib-i saat ve eyyâm

15b. Cedvel-i marifet-i ahkâm-ı levh-i hayat ve memat

18a. Cedvel-i ihtiyârât.

İkinci kısım

20b - 32a sayfalar arası ise 916 hicrî senesine ait takvimdir.

Üçüncü kısım

32b. Kûsuf.

Takvimlerde yer alan bölümlerden astronomik açıdan önemli olan bazılarını ayrı ayrı inceleyelim.

BİRİNCİ KISIM: Takvimlerin giriş kısmı diyebileceğimiz bu kısımda tarihi bilgiler ve astrolojik konular bulunmaktadır.

Tarihi Bilgiler

L. Ménage'ye göre "müneccimin her sene yaptığı şey, her bir maddenin sonundaki rakama "bir" ilave ederek eski takvimi veya almanağı istinsah etmek ve "-berü... bir yıldır" şeklinde sonra eren bir önceki yılın hadiseleriyle ilgili bir son paragraf eklemekten ibarettir²⁶¹". İlk takvimler, Hz. Âdem'den itibaren peygamberlere, halifelere, Selçuklulara, Osmanlı ve Karamanlılara dair kronolojik listeler ve tarihî bilgilerle başlamaktadır²⁶². Bu takvimlerde önemli olan bir diğer husus da Osmanlı kaynaklarında ilk defa zuhur eden ve Nasiruddin Tûsî vasıtasıyla intikal ettiği rivayet edilen sekiz yıldız ahkâmıdır. Müellif, ahkâmın Türk, Uygur, Moğol ve Hıtan âlimlerinden geldiğini ilave etmiştir²⁶³. Kronolojik listelerden sonra, astronomik ve astrolojik hesaplar ve ahkâm bulunur. Yılın ay ve günlerine dair alametlerden, vuku bulacak hadiselerden, yıldızların, güneşin, ayın mevsimlerin ahkâmından, kan almaktan, rüya tabirlerinden mevsimlere, aylara göre yenilmesi, içilmesi gereken veya kaçınılması gereken yiyeceklerden, içeceklerden bahsedilmektedir. Birinci kısım takvimden takvime değişiklik arz etmekte olup bazı takvimlerden çok uzun bazılarında ise çok kısa yer tutmaktadır.

²⁶¹ L. Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 231.

²⁶² O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 5.

²⁶³ O. Turan, *Tarihî Takvimler*, s. 7.

Zayıç ve Ahkâm

Zayıç²⁶⁴ Arapça zic kelimesinden yapılmış bir kelime olup yıldızların belli bir vakitte buldukları yeri ve konumu gösteren cetvel manasına kullanılmaktadır²⁶⁵. İstilahî manada ise yapılacak bir iş için uygun vaktin tespiti için yıldızların en uygun konumunun belirlenmesi maksadına matuf çizilen yıldız cetvelidir. Takvimlerde, girilen yeni senede vukua gelecek her türlü olay hakkında zayıç ve bunlara göre ahkâm verilir, çeşitli yorumlar yapılır. Ayrıca hususiyle padişah, vezirler, devlet adamları hakkında ahkâmî bilgiler, mübarek gün ve geceler, aybaşıları, yıldızların ve gezegenlerin günlere göre durumu ve mevsimlere göre hava hareketleri "el-Mevâsim" veya "el-Mevâsim ve ahvâl-i kevâkib" başlığı adı altında verilir.

On İki Hayvanlı Türk Takvimi

BİRİNCİ KISIM: Bugün kullanılan bazı takvimlerde de halen devam eden bu takvim bilinen en eski Türk takvimidir. İlk olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı belli olmayan ve bütün Türkler tarafından kullanılan bu takvime, Göktürkler zamanında yazılan kitabelerde, Uygurca kitap ve hukukî vesikalarda, Tuna Bulgar kitabelerinden bazılarında ve "Bulgar hakaneları listesi"nde, hatta Manas Destanı'ndaki bazı hadiselerin tarihlendirilmesinde rastlanılmaktadır²⁶⁶. Bu takvim İslâm kaynaklarında, 14. ve 15. asırlarda "Tarih-i Türkî veya "Sâl-i Türkân" adıyla anılmaktadır²⁶⁷. Müneccimbaşıların hazırladığı takvimlerde on iki hayvanlı Türk takvimine sadece yeni yılın hangi hayvana tekabül ettiği belirtilerek bir sayfa veya daha az bir yer ayrılmaktaydı.

İKİNCİ KISIM: Takvimin asıl kısmıdır. Burada on üç sayfa cetveller halinde (Hicrî, Rumî) takvimler bulunmaktadır. On iki veya on üç yaprakta her günün karşısına o gün içinde hangi işin yapılması gerektiği veya ne gibi şeylerden sakınılması gerektiği gibi bilgiler yazılır. On iki ayın yaprağında gelecek yılın tali'ini ve on iki burcun konaklarının derecelerini de belirtirler. Ayrıca gezegenlerin derecelerini ve hangi burçta olduğunu da yazarlar²⁶⁸.

²⁶⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, III, 648; J. Ruska zayırcenin her iki yüzü işlenmiş sihirli astroloji levhası olduğunu İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinden naklen aktarmaktadır. "Zayırc", *İA*, XIII, 476-7.

²⁶⁵ *Kamûs-ı Türkî*, s. 681; A. Sırrı Levend, *Divân Edebiyatı*, İstanbul 1943, s. 218.

²⁶⁶ Fatih Gökmen, *Eski Türklerde Hey'et ve Takvim*, İstanbul 1937, s. 3.

²⁶⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1986, s. 329; a. mlf. "Türkler", *İA*, XII/II, 258.

²⁶⁸ N. Tüsi, *Si-Fasl*, s. 49.

Bazı takvimlerde Hicrî ve Rumî takvimin yanında başka takvimler de verilmele birlikte genellikle bu iki takvim yer almıştır.

İhtiyarât

Bu sütunda, ayın o gününde yapılması uygun olan veya yapılmaması gereken işler yazılmaktadır. Önemli işlerin yapılmasının uygun olmadığı günlerin karşısına *el-Mahzurât* ve *şu işlerden hazer oluna* gibi kelimeler yazılarak o günlerin uğursuz olduğu belirtilirdi. Önemli işlerin yapılmasının uygun olduğu günler de *mübarektir*, *lâ-be'sdir* gibi kelimelerle belirtilirdi. Ayrıca ay ve güneş tutulmaları da bu sütunda gün olarak yazılır.

Ed-Delâlât

Bu kısımda bir aylık bir döneme işaret olunarak başta padişah ve devlet adamları olmak üzere ulema ve bazı önemli kimselerin yapması ve yapmaması gereken işler yazılır. Burada ayrıca genel hayat hakkında da bazı genel hükümler ve tavsiyeler bulunmaktadır. Bu sütun bir aylık bir sürenin ahkâmını verdiğinden dolayı başta ayın hangi günlerini ihtiva ettiğini belirten cümleler ile başlar.

Et-Tevkiât

Bu sütunda takvim bilgileri denilen bilgiler yer alır. Yani önemli ve mübarek gün ve geceler, bayramlar, havaya ait bilgiler, ayların adları, bazı gezegenlerin günlük durumları yazılırdı.

El-Cumuât

Bazı takvimlerde bu sütuna *el-usbü'* denilmektedir. Bu sütunda Farsça olarak yazılan haftanın günlerinin isimleri yer almaktadır.

Mevâki'-i Burûc

Bu sütun, adından da anlaşılacağı gibi, bir ay içinde ayın, on iki burçtan hangi burçta olduğunu göstermektedir. Burada yazılan ve Arapça olan burç adları şunlardır. Kavs, Cedy, Delv, Hût, Hamel, Sevr, Cevza, Seratân, Esed, Sünbüle, Mizan, Akreb.

ÜÇÜNCÜ KISIM: Takvimin sonu olan bu kısımda o sene içindeki vukû bulacak ay veya güneş tutulmaları hakkında bilgi bulunur. Bu tutulmaların keyfiyetleri ve zamanları teferruatlı olarak belirtilir. Ayrıca bu kısımda tutulmaların zayıf ve ahkâmı da bulunmaktadır²⁶⁹.

²⁶⁹ N. Tûsi, *Si-Fasl*, s. 51.

Diğer Bilgiler

Ahkâm ve rakam takvimlerinde yer alan bir diğer konu da gökte ve yerde cereyan eden birtakım coğrafi ve astronomik bilgilerdir. Müneccimbaşılar her sene hazırladıkları rakam ve ahkâm takvimlerinde o seneye ait tutulmaları padişaha bildirirlerdi. Ayrıca bazı senelerde mutata olarak görülebilen kuyruklu yıldızların da ne kadar müddet gözlenebileceğini padişaha bildirirlerdi. Semada cereyan eden gök hadiselerinin yanında deprem, sel ve benzeri arza ait hadiseler de müneccimbaşılarının takip etmesi gereken gelişmelerdi.

Arza Ait Hadiseler

Özellikle deprem kuşağında yer alan İstanbul'da ve Anadolu'da cereyan eden depremler halkın ve saray halkının dikkatini çekmekteydi. Önemli bir hadiseye işaret ettiğine inanılan depremlerin yorumunu da müneccimbaşı yapar ve saraya haber verirdi²⁷⁰. *Cevdet Tarihi*'nde yer alan 1204 yılı Şevval'inin 22. Pazar gecesi saat 5'te başlayıp sabaha kadar yirmişer otuzar dakika fasıla ile beş defa hafifçe ve sabahtan akşama dek dört defa ve gecesi yine üç ve pazartesi iki defa vuku bulan zelzele hadisesi hakkında Müneccimbaşı *Ahkâm-ı Zelzele* adıyla yer alan yorumlarını padişaha arz etmiştir. Bu zelzele müneccimbaşının zan ve tahminine göre "vilayât-ı Yunan'da cenk ve eşüb ve kan dökülmesi ziyade olacağına ve düvel-i Nasara'da kaht u galâ vü fitne vü fesad zâhir olub musibetten hâli olmamalarına ve mülûk-ı a'dâdan birinin helâkine ve ehl-i İslâm'ın bahr u berde mansûr olcaklarına delil" olarak yorumlanmıştır²⁷¹.

Gök Hadiseleri

Yeryüzündeki herhangi bir noktadan çıplak gözle izlenebilecek en önemli gök hadiseleri tutulmalar, kuyruklu yıldızların geçişi ve yıldız kaymalarıdır. Tutulmalar ay (hüsûf) ve güneş (küsûf) olmak üzere iki çeşittir. Tutulmalar kronik olduğundan, bir sene içerisinde olabilecek ay ve güneş tutulmaları bellidir²⁷². Buna göre bir takvim yılında en az iki güneş tutulması

²⁷⁰ Müneccimbaşı takvimlerinin tarihi değeri ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Salim Aydın, "Müneccimbaşı Takvimlerinin Tarihi Değeri", *Cogito*, İstanbul, Bahar 2000, s. 132-144.

²⁷¹ *Cevdet, Tarih*, V, 26.

²⁷² Birbirine benzeyen tutulmalar 6585,32 günlük (19 tutulma yılı) bir periyotla tekrarlanmaktadır. Buna 'Saros Aralığı' denilir. Yani İstanbul'da görülen herhangi bir tutulma 6585,32 gün sonra tekrarlanacaktır. Ancak Saros Periyodu'nun değerindeki 0.32 gün sebebiyle

olur. Bunun yanında hiç ay tutulması olmayabilir; Bir sene içinde en çok yedi tutulma (4 güneş ve 3 ay veya 5 güneş ve 2 ay tutulması) olabilir. Ancak bu tutulmaların, yeryüzünün küre biçiminde olmasından dolayı her yerden aynı şekilde ve sürede gözlenmesi mümkün değildir. Tutulmaların nerede, ne zaman vuku bulacağı ve ne kadar süreceği zîclerde belirtilmiştir. Müneccimbaşılar da bu tutulmaların 41° İstanbul enlemine (arzına) göre görülecek olanlarını hem rakam takvimlerine hem de ahkâm takvimlerine yazarlardı²⁷³. Ahkâm takvimlerinde tutulmanın gün ve saati verildikten sonra neye işaret olduğu da belirtilerek yorumu yapılırdı. Müneccimbaşılar tutulmaları *Uluğ Bey Zîci*'nden hesap etmekteydiler. Ancak bu zîcteki bazı hatalar tutulmaların gerçek saatini bulmada müneccimleri yanıltmaktaydı. Hatta yarım saate kadar olan farklı tutulmalar olmaktaydı. Bu durum tutulmaları takip eden kimseler karşısında müneccimleri bazen zor durumda bırakmaktaydı²⁷⁴.

Tutulmalardan başka nadir olarak gözlenen kuyruklu yıldızlar da belli periyotlarla dünyanın çevresinden geçerler ve bu geçişlerin süresi ve kuyruğun yönü müneccimler için bazı hadiselerle işaret kabul edilirdi. İstanbul'da Kasım 1577 yılında bir ay süreyle gözlenen yıldız hakkında Takiyüddin-i Râsîd yaptığı yorumları Sultan III. Murad'a sunmuştur. Takiyüddin ile aynı dönemde yaşamış olan Gelibolulu Mustafa Ali (ö. 1599) Takiyüddin'in kuyruklu yıldızlardan çıkarılacak genel yorumunun şu olduğunu yazmıştır. "İmdi her zamandaki zâhir olan asâkir-i şark ve garb birbirlerine düşüp ihtilâfları tahakkuk bula, her ne semte müteveccih ise ol tarafta kanlar döküle ve ol mülkün zemininde tahm-ı şerr ü fesad eyleye deyü bildirdiler"²⁷⁵.

Ahkâm-ı sâl veya Tâli-i sâl Takvimi Hazırlamak

Müneccimbaşılar her sene padişah ve devlet ricali için rakam takviminden ayrı bir de ahkâm takvimi hazırlamaktaydılar. Müneccimbaşı tarafından zîclere bakılarak yazılan ahkâm risaleleri de diğer takvimlerde olduğu gibi

bu tutulma İstanbul yerine biraz daha batıda bir yerde olacaktır. Salih Karaali, Genel Astronomi I, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, (t.y.), s. 81.

²⁷³ Abbe Toderini, İstanbul'daki Osmanlı müneccimlerinin tutulmaları, sadece 41° olan İstanbul enlemine göre yapmalarını tenkit ederek onların ihmalkâr davrandıklarını söyler. Toderini, *de la Litterature*, I, 148-149.

²⁷⁴ BOA, Cevdet-Maârif, nr. 41.

²⁷⁵ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, İÜ. Ktp., nr. 5959, s. 508a.

müneccimbaşı kâtipleri tarafından istinsah edilir ve dağıtılırdı²⁷⁶. Padişah ve devlet ricali için hazırlanan takvimlerden başka ayrıca halka da takvim hazırlamak müneccimbashıların yaptığı işlerden idi. Ahkâm takvimi ilk zamanlar rakam takviminin içinde yer almasına rağmen daha sonraları ayrı bir risale halinde hazırlanmaya ve dağıtılmaya başlanmıştır. Müneccimbashılar padişaha istekleri halinde, yeni giren sene için ayrıca kısa bir ahkâm hazırlayıp verirlerdi²⁷⁷. Ahkâm takvimleri her sene nevrudan önce hazırlanı ve bir sonraki nevruda kadar her ay içinde olması muhtemel ve yapılması uygun işleri ihtiva ederdi. Ahkâm takvimlerinin rakam takvimlerinden ayrı olarak hazırlanmasının ne zaman başladığı henüz belli değildir. Ancak bu takvimlerin de müneccimbashılığın ilk zamanlarından beri var olduğunu tahmin etmekteyiz.

Bilinen en eski ahkâm risalesi 895/1489-90 yılında II. Bayezid için hazırlanmış olan ancak müellifi belli olmayan *Takvim ve Ahkâm-ı nüccüm*'dir²⁷⁸. Müneccimbashılara ait bilinen ilk ahkâm takvimi, Müneccimbaşı Mehmed Çelebi'nin 1026 senesi *Ahkâm-ı sâf*'idir²⁷⁹. Mehmed Çelebi ayrıca ahkâm takvimi hazırlanması için nasıl bir yol takip edilmesi gerektiğine dair *Usûl-ı Ahkâm-ı sâl* adlı bir eser yazmıştır²⁸⁰. Müneccimbaşı Hüseyin Çelebi de IV. Murad'ın vefatını, hazırladığı ahkâm takviminde önceden haber vermiştir²⁸¹. II. Bayezid döneminde hazırlanan ahkâm takvimleri Farsça yazılırken XVII. asırdan itibaren Türkçe yazılmaya başlanmıştır²⁸². Ahkâm takvimleri de, diğer takvimler gibi matbaanın yaygınlaşmasından sonra basılarak satılmıştır. Son müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi de ahkâm takvimi hazırlamıştır²⁸³.

Ahkâm takvimlerinde padişah ve devlet ricalinden başlayarak her seviyeden insanların durumları hususunda hükümler bulunmaktaydı. Ancak bu takvimlerdeki hükümler genellikle aynı ifadelerle, müphem ve umumi tabirlerle yazılırdı²⁸⁴. Ahkâm takvimlerinin genel olarak üç kısımdan oluştuğu görülmektedir. Birinci kısımda giriş ve dualar bulunur, devamında başta

²⁷⁶ M. Zeki, *Mücerrebat*, 7a, 51a.

²⁷⁷ TSMA, nr. 11197; BOA, Cevdet-Maârif, nr. 195, tarih, 1240.

²⁷⁸ Nüshası, TSMK, nr. E. H. 1712.

²⁷⁹ Naîmâ, *Târih*, III, 74-75.

²⁸⁰ Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 272, s. 1b.

²⁸¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 366.

²⁸² Karatay, *Farsça Yazmalar*, s. 94-101; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 536-565.

²⁸³ H. Hilmi, *Takvîm-i sâl* 1333, TSMK, Y. 145; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 562.

²⁸⁴ Toderini, *de la Litterature*, I, 171.

padişah ve vezirler olmak üzere tabaka tabaka kişilerin ve grupların ahkâmları yazılırdı. İkinci kısımda ise nevrudan nevuza kadar olan aylar yazılarak her ayın ahkâmı verilirdi. Son kısımda -varsa- o senede vaki olacak güneş ve ay tutulması hakkında bilgi verilir. Bu kısım takvimin astronomi bilgilerinin olduğu tek kısmıdır.

Ahkâm risalesinin **birinci kısmı**: Ahkâm risalesinin başında Kur'an-ı Kerim'den ayetler ile bazen Hz. Peygamber'in bu mahiyetteki Hadis-i Şerif'leri zikredilir. Daha sonra ise padişahın başlamak üzere şu başlıklar sırasıyla bulunurdu²⁸⁵.

a. Hâl-i Hazret-i Padişâh-ı İslâm *edâma'llahu birrahû ve ihsânuhû 'ale'l-enâm bi'n-Nebiyi ve âlihî'l-kirâm*: Bu başlık altında padişahın yaz ve kış aylarında yapması faydalı olan ve kaçınması gereken işler anlatılır.

b. Hâl-i ferhunde fâl ve vezîr-i a'zâm ve vekîl-i muhtâr-ı efhâm ve sâir-i vüzerâ-i izâm: Bu başlık altında da sadrazam ve diğer vezirlerin ahkâmı yazılıdır.

c. Hâl-i hazret-i şeyhülislam müktezâ-yı enâm ve ulemâ ve mevâli-i izâm.

d. Ahvâl-i ümerâ-i kirâm cür'et erşâm ve mîrimîrân ve asâkîr-i zaferencâm.

e. Hâl-i defterdâr ve ahvâl-i divân ve emtâ' ve muhassalât ve erbâb-ı kalem ve muhâsibân ve tabîbân ve müneccimân.

f. Ahvâl-i fahrmân ve mukarribân-ı zîşân ve ağayân ve musâhibân-ı sahib-i iz'an ve muğniyân.

g. Ahvâl-i avâm-ı nâs ve reâyâ ve erbâb-ı sûk ve ticâret ve ashâb-ı sebîle ve müsâferet emrâz ve sıhhat.

h. Ahvâl-i ehviye ve agziye ve emtâr ve rahs ve alâ ve es'âr ve sâir-i havâdis-i rüzgâr

ı. Ahvâl-i harb ü kîlâl ve cenk ve cidâl ve âşık ve ihtilâl ve sulh u salâh ve eş ü fulât.

İkinci kısım: Bu kısımda ise nevrudan nevuza kadar geçen her ayın ahkâmı ayrı başlıklar altında verilirdi. İlk ay nevrudan başlayarak otuz gün sayılır ve bir sonraki ayda denk gelen otuzuncu günde sona erer.

²⁸⁵ *Ahkâm Risalesi*, Millet Ktp, Ali Emiri, ryz. 237.

Üçüncü kısım: Bu kısım o sene içerisinde tutulma var ise yazılır yok ise yazılmazdı. Tutulmalar ziclerden hesap edilerek bulunur ve tutulmanın hangi gün hangi saatte başlayıp biteceği ve ne kadar süreceği yazılırdı. Ayrıca tutulmanın cinsi (tam tutulma veya yarım tutulma) ve seyri de belirtilirdi. Bu kısımda başlık olarak Sûret-i hüsûf ve sûret-i kûsûf cümleleri kullanılırdı. Bazı ahkâm takvimlerinde bu kısımdan sonra tutulmaların ahkâmı ayrıca verilir, bazılarında ise tutulmaların içinde zikredilirdi²⁸⁶. Son dönemdeki bazı ahkâm takvimlerinde tutulmalar şekil çizilerek verilir ve yanında saatleri yazılırdı²⁸⁷.

Ahkâm takvimlerinin müneccimler arasında hususi bir özelliği vardı. Zira bu takvimlerde gelecek hakkında bazı olayların bilinip bilinmemesi müneccimin ne kadar mahir olduğuna bir delil idi. Hususiyle müneccimbaşılardan padişahların cülûs veya ölümlerini bu takvimlerde önceden bildirmemeleri veya yanlış olarak bildirmeleri diğer müneccimler ve halk tarafından tenkit edilmekteydi. Müneccimbaşı Mehmed Çelebi, 1617 yılında vefat eden Sultan I. Ahmed ile 1622'de vefat eden II. Osman'ın vefatlarını o senelerde hazırladığı ahkâm takvimlerinde haber vermiştir²⁸⁸. Ancak bu olayları takviminde açık bir şekilde yazmamıştır. Bundan dolayı bu mühim olayı ahkâm takviminde göremeyenler ancak ahkâm ilminde de mahir olduğunu bilenler, Sultanın vefatı gibi önemli bir hadiseyi dahi bilememiş olmakla kendisini taciz etmek istemişlerdir. Müneccimbaşı ise, bu hadiseyi bildiğini söyleyerek Hızâne-i Amire'ye verdiği *1026 Yılı Ahkâm-ı Sâl Takvimi*'ne bakmalarını söylemiştir. Meğer Mehmed Çelebi takvimde, "Padişah-ı İslâm'ın Kuvvetine" yazısında geçen "kuvvet" kelimesinin yazılışındaki kaf harfinin noktasının birini kırmızı kalem ile koymuş ve ortadaki vav harfini de şeddesiz yazarak, (bu durumda okunuşu "Padişah-ı İslâm'ın Fevtine" olmuştur) Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) vefatını o sene hazırladığı *Ahkâm Takvimi*'nde işaret etmiştir²⁸⁹.

Müneccimbaşı Hüseyin Çelebi de Sultan IV. Murad'ın vefatını bir sene önce hazırladığı ahkâm takviminde "Nâ-Murad" kelimesiyle haber

²⁸⁶ Ali Emiri, ryz. 237'de Ahkâm başlığı ayrıca verilmiştir. Diğer bazı ahkâm risaleleri için bkz. Ali Emiri, ryz. 230. (Burada muhtelif yıllara ait 26 adet ahkâm risalesi bulunmaktadır. Bazılarının seneleri, pek çoğunun da müellifi belirsizdir.)

²⁸⁷ Meselâ, *Ahkâm-ı sâl 1283*, matbu, tarihsiz., s. 39.

²⁸⁸ Atâî, 764.

²⁸⁹ Naimâ, *Târih*, III, 74-75; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 137; Atâî, 764.

vermiştir²⁹⁰. Hüseyin Efendi, Sultan İbrahim'in de vefatını ahkâm takviminde önceden yazmıştır²⁹¹. Ancak her müneccim yalancıdır sözünün bir tecellisi olarak Hüseyin Efendi'nin yazdığı bazı haberler hatalı ve yanlış çıkmıştır. Meselâ, Sultan IV. Mehmed'in cülûsu senesindeki ay tutulmasını yanlış hesaplaması ve ayrıca Sultan'ın cülûsunu takviminde yanlışlıkla vefatı olarak yazması onun ikbalinin tersine dönmesine ve gözden düşmesine sebebiyet vermiştir. Hasımları takvimindeki bu hatalı vefat işaretini etrafa yaymaları üzerine Sultanın ve halkın gözünden düşmeye başlayan Hüseyin Efendi yavaş yavaş taraftarlarını kaybetmeye başlamış ve bir müddet sonra azledilerek idam edilmiştir²⁹².

Müneccimbaşların hazırladıkları takvimler arasında ahkâm takvimlerinden başka bir de tali'-i mevlûd denilen doğum risaleleri bulunmaktaydı. Bu risalelerde de şehzade ve padişahların doğum tarihlerine göre hayatı hakkında zayıçeleri düzenlenirdi. Fatih Sultan Mehmed'in tali'-i mevlûdunu Müneccim Hatâyî Geylanî *Tali'-i mevlûd-ı Sultan Mehmed Han* adıyla yazmış ve bu eserde Fatih'in Maltepe'de kaç yaşında vefat edeceğine açık olarak işaret etmiştir²⁹³. Ayrıca müneccimbaşlar da padişahlar için tali'-i mevludlar hazırlamışlardır²⁹⁴.

İmsakiye Hazırlamak

Müneccimbaşların bir diğer vazifesi de Ramazan imsakiyesi hazırlamaktır. Hazırlanan imsakiyeler takvimlerde olduğu gibi kâtipler tarafından istinsah edilerek Şaban ayının son on günü içerisinde, önce padişah ve sadrazama, daha sonra da devlet adamlarına sunulurdu²⁹⁵.

İmsakiye takdimi de belli bir merasime göre yapılırdı. Buna göre müneccimbaşı, Şaban ayının on beşinci günü, sadrazamın konağına veya Bâb-ı Âli'ye gelirdi. Burada teşrifatçı efendi kendisini karşılar ve sadrazamın huzuruna götürür. Müneccimbaşı kendisine gösterilen yere oturur ve imsakiyesini sadrazama sunar. Daha sonra kendisine kahve, çubuk ve gülab ile

²⁹⁰ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; Naîmâ, *Târih*, V, 27.

²⁹¹ Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 366.

²⁹² Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; Naîmâ, *Târih*, V, 30.

²⁹³ Arslan Terzioğlu, "Devrinin Kaynakları Işığında Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü", *Tarih ve Toplum*, Temmuz 1993, sayı. 115, s. 29-30.

²⁹⁴ Meselâ, Cihangirli M. Sâdık Efendi, *Tali'-i Vilâdet-i Cihangirli Mehmed Sâdık Efendi*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 324/2.

²⁹⁵ BOA, Cevdet-Maârif, nr. 1763; Uzunçarşılı, *Saray*, s. 372.

buhur verilirdi. Bu merasimden sonra müneccimbaşının imsakiye atıyvesi hademesine verilirdi. Müneccimbaşı Fethiyeli Halil Efendi'nin Teşrifat Defteri'nde geçen imsakiye takdimi merasimlerinden ikisi şu şekildeydi.

“Müneccimbaşının imsakiye getirmesi fi 20 Şaban 1173/7 Nisan 1760

Ber-vech-i mütad müneccimbaşı efendi imsakiye getirip hâk-i pâ-yi âsafaneye yevm-i mezbûrda arz ve takdim etmekle hazine defteri mantûkunca 100 kuruş ile bir çuka ve kumaş i'tasıyla iâde buyruldu²⁹⁶.”

İmsakiyeler bir yaprak halinde hazırlanmış olduğundan ve sadece bir ay kullanıldığından dolayı pek fazla muhafaza edilmemişlerdir. Bu sebeple günümüze çok az sayıda imsakiye ulaşmıştır²⁹⁷. Son zamanlarda ise imsakiyeler hem müneccimbaşılar ve hem de muvakkıtlar tarafından hazırlanmış ve özellikle muvakkıthane ve cami duvarlarına asılarak halka teşhir edilmişlerdir.

Zayıç Hazırlamak

Zayıç hazırlama faaliyeti tamamen astrolojik bir çalışma olmakla birlikte astronomiyle iç içe olup, temel bilgilerini oradan almaktadır²⁹⁸. Astroloji, dünyada meydana gelen hadiselerin, muhtelif gök cisimlerinin değişik zamanlarda bulunduğu durumların etkisi altında olduğuna ve gök cisimlerinin hareketleriyle olaylar arasında sıkı bir bağ olduğu inancına dayanan bir uğraştır. Özellikle küçük âlem (âlem-i suğra) sıfatıyla bütün büyük âlem (âlem-i kübra) ile ilişkili bulunan insan gökteki cisimlerin etkisi altındadır. M. Ö. 2500 yıllarında Sümerlilerde gelişen astroloji, daha sonra Mısır, Hindistan ve Çin'e de girmiştir. Yıldızlara bakarak geleceğe ait olayların açıklandığı en eski tablet Asurbanibal'in kütüphanesinde bulunmuştur²⁹⁹. Astrolojinin sistemleştirilmiş bir sanat olarak ortaya çıkması, Batlamyus dönemi Mısır'ına rastlamaktadır. Fakat onun kozmolojik sembolizmi insanlık tarihiyle yaşıt olup her çağdaki çeşitli medeniyetlerin vazgeçilmez unsuru olarak tarihî yerini korur³⁰⁰. Bütün bunlarla birlikte astroloji bu gün tam olarak bir doktrin kabul edilmemektedir. Zira astrologların veya müneccimlerin

²⁹⁶ M. Akif, *Tarih-i Cülûs*, s. 212a.

²⁹⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan ve hesaplayanları belirsiz imsakiyeler. Ramazan 1179 *İmsakiye*, Y. 1642; Ramazan 1181 *İmsakiye*, Y. 1643; Ramazan 1187 *İmsakiye*, Y. 1643; Ramazan 1245 *İmsakiye*, Y. 1649; Ramazan 1258 *İmsakiye*, Y. 1642.

²⁹⁸ J. Ruska, “Zayırcı”, *İA*, XIII, s. 476-477.

²⁹⁹ N. Tüsi, *Sî Fasl*, s. 7-8.

³⁰⁰ Nasr, *Islamic Science*, s. 126-127.

kaynakları ortak olmasına rağmen aynı olay için yaptıkları yorumlar farklı farklıdır.

Müneccimbaşılar takvim hazırlamanın yanında, padişah ve devlet adamlarının isteği doğrultusunda, onların çeşitli işleri için uğurlu saat tespit ederlerdi. Zira padişahlar ve devlet adamları uğurlu saate göre hareket etmeyi devlet teşrifatı içinde vazgeçilmez bir gelenek veya kanun olarak görmüşler ve bunu hemen her devirde ve önemli hadisede uygulamaya çalışmışlardır. Uğurlu saat gibi astrolojik şeylere itibar etmeyen padişahlar dahi bu işin adet ve kaide olmasından dolayı uygulamaktan vazgeçememişlerdir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Osmanlılarda, uğurlu saate göre iş yapıldığına dair ilk kayıt Fatih devrine aittir. *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi* yazarı Tâcizâde Cafer Çelebi, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinde müneccimlerin belirlediği uğurlu saatte büyük hücumu başlattığını yazmaktadır³⁰¹.

Osmanlı padişahları astrolojiye karşı farklı tutumlar sergilemişlerdir. Kimisi çok fazla itibar ederken kimisi de dinen mahzurlu, ilmen de merdûd olduğuna inanmıştır. Astrolojiye itibar etmeyen padişahların en meşhuru Sultan I. Abdülhamid idi. Zayıçeye ve uğurlu saate itibar etmez ve ancak gelenek olduğundan dolayı teşrifat kaideleri çerçevesinde uygulanmasına izin verirdi. Meselâ, I. Abdülhamid bir gün, sefer için ordunun İstanbul'dan çıkmasına dair, eşref-i saat seçilmesi hakkında sadrazam ve serdar-ı ekrem Koca Yusuf Paşa'nın, müneccimbaşı ve müneccim-i sâninin hazırladığı iki ayrı zayıçeden hangisiyle hareket edelim manasındaki telhisi takdim edildiğinde, cevaben, beyaz üzerine aşağıdaki hatt-ı hümayûnu yazıp geri göndermiştir.

"Hazret-i fahr-i kâinat Efendimiz nücûmen bir mahalle hareket etmedi, el-mütevekkil alâllah. Aslında araba ve deve ve beygir ve hayvanât-ı sâire kethüdâların hizmetidir, bu bâbta niçün taksirât eyledi, benim umûrum Cenâb-ı Hakka tefvîzdir, nücûma tefvîz değildir. Devlet-i aliyyede gerçi bu misillu umûr-ı muazzamalar vakt-ı muhtâr addoluna gelmiştir: Hemen hareket! Âsitane'den livâ-i şerîf bir serdarıma teslimdir, yoksa gayri istimâl olmaz, düşmen-i dîn üstümüze geldikte saat gelmemiştir deyu saate müterakkıb olunur mu? Bâzan mazanna-i kirâm zevatşânların istihâreleri dahi makbuldür gayri nasıl isterseniz siz bilürsüz ben karışmam. Mukarreb ricallerimiz sizi çok avk iderler, hemen encâmı hayr ola bir dahi filan kalurum kalmam lafzını yazmayasın, ne güne karar verildi ise hemen hareket edesin, Allah

³⁰¹ Tacizâde, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnâmesi*, s. 10

selâmet versin, Perşembe gününe dek nasıl hava olacağı ma'lûm değildir, yarından iyi gün olmaz Fahr-ı Âlem Efendimizin mevlidi yevm-i isneyn ben ona itibar ederim"³⁰².

Görüldüğü üzere Abdülhamid istememesine rağmen teşrifat veya gelenek gereği bazı işlerde zayıç yapılmamasına izin vermiş, ancak bu işe itimat etmediğini de belirtmekten geri kalmamıştır. Yine aynı padişah zamanında ceyran eden bir diğer hadise ise bu konuda bir örnektir. Koca Yusuf Paşa sefere giderken Padişah I. Abdülhamid'e bir telhis ile müneccimbaşı ve müneccim-i sâni (Yakub Efendi) tarafından ordunun hareketi için tayin edilen iki ayrı zayıçeden hangisiyle hareket edileceğini sormuştur. Padişah bu telhisin üzerine hangi müneccimin ilminin daha iyi ise onun zayıçesine göre hareket edilmesi gerektiği konusunda hatt-ı hümayununu yazıp telhisi iade etmiştir³⁰³.

I. Abdülhamid'in sancak-ı şerif ihracı için şu cümle ile başlayan bir hatt-ı hümayûn yazdığı görülmektedir. "Ber mantuk-ı hadis-i şerif ve vakt-i muhtâra nazaran bi-inayetullah-i teâlâ yevm-i Cumaertesi Topçulardan..."³⁰⁴.

Sultan III. Selim de, I. Abdülhamid gibi eşref-i saate, zayıçeye inanmaz ve itimat etmezdi. Bir gün kendisine donanmanın sefere çıkması için verilen iki zayıçeden hangisiyle hareket edelim diye sorulduğunda cevaben telhisin üzerine şu hatt-ı hümayûnu yazmıştır. "Her gün Cenâb-ı Allah'ın günüdür. Benim asla nücûma itikâdım yoktur. Tevekkeltü alâllah ne gün münasib görürseniz donanma çıksın. Cenk dahi ne gün münasib ise olsun." Fakat böyle büyük işlerde müneccimlerin zayıçeleriyle hareket etmek adet olduğundan tekrar bir zayıç arz olduğunda III. Selim "madem ki âdet gibi olmuş ol vecihle amel olunsun" hatt-ı hümayûnunu yazarak telhisi geri vermiştir³⁰⁵.

Sultan I. Abdülhamid'in aksine müneccimlere çok fazla itibar eden padişahlar da bulunmaktaydı. Bunlardan IV. Mehmed ve III. Mustafa en meşhurlarıdır. IV. Mehmed birçok işini Müneccimbaşı Ahmed Dede'ye danışmadan yapmamış³⁰⁶.

³⁰² Uzunçarşılı, *Saray*, s. 371; ayrıca bk. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.

³⁰³ BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr. 1466.

³⁰⁴ Uzunçarşılı, *Saray*, s. Lev: XXI, Resim 54.

³⁰⁵ Cevdet, *Târih*, V, 26; E. Z. Karal, "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 1/3, s. 204.

³⁰⁶ Nihal Atsız, *M. Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1940, s. 2.

Sultan III. Mustafa da astronomi ve astrolojiye olan düşkünlüğü sebebiyle Avrupa ve diğer ülkelerden astronomi ve astrolojiye dair kitaplar getirmiş ve tercüme ettirmiştir. Ayrıca astronomi ve astroloji konusunda daha fazla malumat elde edebilmek için Prusya kralına gönderdiği elçisinden üç müneccim istemiştir. Ancak kral kendisine üç tavsiye ile cevap vererek ona nasihatte bulunmuştur³⁰⁷.

Müneccim-i sâni Yakup Efendi, Muhyiddin-i Arabî'nin *Şecere-i Kübra* (*Nümâniye*) adlı eserinde Sultan III. Mustafa'nın lakabının 'necm-i selâtin', III. Selim'in ise 'zeynü'n-necm' olarak geçtiğini söylemekte ve III. Mustafa'nın bu işarete binaen Selim'in doğum zayıçasına önem verdiğini belirtmektedir³⁰⁸. Muhyiddin-i Arabî'nin *Şecere-i Kübra* adlı eserinde Osmanlı Devleti ve padişahları hakkında önemli işaretler bulunmaktadır. Meselâ, bu eserde Sultan I. Selim'in Şam'ı fethedeceği önceden işaret edilmiştir³⁰⁹.

Osman Ergin'e göre, son Osmanlı padişahlarından Mehmed Reşad, I. Dünya Savaşı esnasında savaşın gidişatını ve durumu Müneccimbaşı Hüseyin Hilmi Efendi'den sormuş ve onun verdiği cevaba göre hareket etmiştir³¹⁰.

Eşref-i saat veya yapılacak işin uygun olup olmadığını müneccimlere danışma işine, eski devletlerde ve devlet adamlarında olduğu gibi bugünkü modern ve gelişmiş büyük devletlerde ve devlet idarecileri arasında da rastlanılmaktadır³¹¹.

Eşref-i Saat veya Vakt-i Muhtar

Eşref-i saat, yümünlü, mes'ud, uğurlu an, saat, gün, zaman için kullanılmış bir deyimdir. Yıldızların, burçların, gezegenlerin, ayın ve güneşin, mevki ve hareketlerinin insan hayatı üzerinde tesiri olduğuna inanan kimse-ler eşref-i saate itibar ederlerdi. Yapılacak herhangi bir iş için müneccimlerin belirlediği en uygun saate *Eşref-i Saat* denirdi³¹². Astrolojide kullanılan gökcisimlerinin tutulma dairesi üzerinde büyük etkiye sahip olduğu nokta

³⁰⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 343.

³⁰⁸ Mütercim Asım, *Târih*, İstanbul, ts., I, 348.

³⁰⁹ S. Uludağ'ın İbn Haldun'un *Mukaddime* tercümesindeki dipnotu, İbn Haldun, *Mukaddime* (Terc. S. Uludağ), I, 808. dipnot nr. 47 (805).

³¹⁰ M. Ergin, *Maârif*, I-II, 191.

³¹¹ "Die Augen auf die Sterne gerichtet", *Der Spiegel*, 16 Mai 1988, nr. 20, s. 168-180; Hüseyin Bayram, "Beyaz Saray'ın Kırmızı Salonu", *Zaman*, 10 Aralık 1992, s. 12.

³¹² H. İbrahim Şener, "Eşref-i Sâat", *DİA*, XI, 476; Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, 567; R. E. Koçu, "Eşref-i Saat", *İstanbul Ansiklopedisi*, IX, 5384.

“şeref” (eşref) kelimesiyle tanımlanır. Bu noktanın tam karşısında yer alan nokta ise Arapça batıl ve boş manasında “hubût” (habita) tabiriyle tanımlanır ki bu nokta tutulma dairesi üzerinde şeref noktasının çap olarak karşısında yer alır ve gök cisimlerinin bu noktada etkisinin en az olduğuna inanılır. Ebu Ma’ser’den beri, İslam müellifleri düğüm/tutulma noktalarına da şeref ve hubût deyimlerini izafe etmişlerdir.

Uğurlu saat veya vakt-i muhtârı tespit etmek için önceden bazı bilgilerin hazır olması gerekmektedir. Bu bilgiler burçların adları ve yerleri, yıldızların mevkileriyle birlikte istenilen gün hakkında ve kişi veya hadise hakkında gerekli bilgilerdir. Müneccimler zayıç hazırlamak gibi gayr-i ilmî bir işi yaparken dahi astrolojik bilgilerin yanında astronomik bazı bilgilere de sahip olmalıdırlar. Müneccimlere gerekli olan astronomik bilgiler zîclerde bulunurdu. Astrolojik bilgiler ise çeşitli kitaplardan temin edilebilir. Zayıç tespiti için gerekli olan bilgileri astroloji ve astronomiye dair olan bilgiler olarak ikiye ayırt ederek kısaca şu şekilde verebiliriz.

Astrolojiye Dair Olan Bilgiler

Müneccimler zayıçelerini bilinen gök varlıklarının mevkilerine göre ayarladıkları gibi nazarî bir takım mevkilere de itibar ederlerdi³¹³. İslâm astronomisinde de Batlamyus’ta olduğu gibi güneş, ay ve gözlenebilen gezegenler, güneşin görülen yörüngesiyle bu dairenin etrafında dizilmiş olan on iki burcun özellikleri ve hareketleri temel alınmıştır. Diğer taraftan, İslâm astronomları, Batlamyus’un arzın kâinatın merkezinde bulunduğu şeklindeki görüşünü yani yer merkezli kâinat sistemini kabul etmişlerdir. İslam astronomisi ve astrolojisinde gezegenlerin sayısı beştir. Bunlar Zühal (Satürn), Müşteri (Jüpiter), Merih (Mars), Zühre (Venüs), Utarit (Merkür) olup bunlara hamse-i mütehayyire denilir, güneş ve ay da gezegen olarak kabul edilirler ve bu ikisine de Neyyireyn (iki nur) denilir. Güneş neyyir-i a’zam, ay da neyyir-i asgardır. Satürn ve Jüpiter ulvîyeyn (dış gezegen), Venüs ve Merkür de süflîyeyndir (iç gezegen)³¹⁴. Bu gezegenlerin her birinin belli bir sıfatı veya özelliği bulunmakta ve astrolojide bu yönü itibarıyla gezegenlere ayrıca bir isim verilmektedir. Bunlar sırasıyla şu şekildedir. Zühal: Nahs-i ekber-i Hindûpeyker, Müşteri : Sa’d-i ekber-i saadet-güster, Merih : Merih-i ahmer, nahs-i asgar-ı cellad-manzar, Zühre: Sa’d-i asgar, zühre-i zehra, Utarid: Debîr-

³¹³ Astroloji ve burçlar ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Salim Aydüz, “İslam Medeniyetinde Burçlar ve Yıldızlar”, *P Sanat Kültür Antika Dergisi*, İstanbul, Bahar 2003, s. 78-95.

³¹⁴ N. Tüsi, *Si-Fasl*, s. 21; A. Sırrı Levend, *Dîvân*, s. 200.

i sema, Şems (güneş): Neyyir-i azam, Kamer: Neyyir-i asgar³¹⁵. Batlamyus astronomisinde jeosantrik sistem esas olduğundan dolayı İslam astronomisi de bu sistemi kabul etmiş ve arzı kâinatın merkezi kabul etmiştir. Bu sisteme göre kâinatın katları bulunmaktadır. Bu katlar şu şekildedir: Yıldızlar, güneş, ay, burçlar ve gezegenler *Felek* adı verilen bir katta (küre) hareket ederler. Arz dâhil bütün katları içine alan dokuzuncu küreye *Felekü'l-'alâ* veya *Felekü'l-eflâk* denilir. On iki burcun üzerinde bulunduğu sekizinci kat veya küreye Felek-i sâmin denir. Yedinci Satürn'e, altıncı Jüpiter'e, beşinci Mars'a, dördüncü güneşe, üçüncü Venüs'e, ikinci Merkür'e ve birinci de aya ait katlar olup Felek-i esfel denir³¹⁶.

Burçlar astrolojinin temel olarak kabul ettikleri en önemli noktalarıdır. Her gök varlığı burçlardan belli bir zaman aralığı içinde geçmekte ve geçerken kat ettiği mesafeye göre çeşitli hadiselerin vukuuna sebebiyet vermektedir. Burçlar bölgesi denilen bölgede ayın *Menâzilü'l-Kamer* denilen konak yerleri bulunmaktadır. Ay, bir aylık dolanımı esnasında, burçlar bölgesinde her biri bir günlük yola tekabül eden ve 13°den oluşan 28 menzili yani durağı geçer. Bazı duraklarda bir günden fazla kalabilir. Bu durak yerlerinin, yerdeki birçok hadisede tesirli olduğuna inanılırdı. Bunlardan bazıları şunlardır. Havanın değişmesi ve önceden tahmini, bunlar çiftçilerin yapacakları ziraatın verimli olup olmayacağı, yani çiftçi takvimi açısından önemlidir. Ayrıca bu konakların batışlarının da çok büyük önemi vardır. Ayın 28 konağı şunlardır. 1. el-Seretan, 2. el-Buteyn, 3. es-Süreyya, 4. ed-Deberan, 5. el-Hek'e, el-Cebbar, 6. el-Hen'e, ez-Zur, ve el-Meysan, 7. ez-Zira, 8. en-Nesre, 9. et-Terf, Terfû'l-Esed, 10. el-Cephe, Cephetü'l-Esed, 11. ez-Zubre, Zubretü'l-Esed, 12. eş-Şerfe, 13. es-Sevve, 14. es-Sımak, 15. Gefr, 16. ez-Zubâne, Zubânetü'l-Akrep, 17. el-Iklil, 18. el-Kalb, 19. eş-Şevle, 20. en-Ne'am, 21. el-Belde, 22. Se'dü'z-Zabık, 23. Sa'd Bula, 24. sa'd el-Su'nd, 25. Sa'd el-Ehbiya, 26. el-Ferg el-ewvel, 27. el-Ferg el-Sâni, 28. Beln el-Hût³¹⁷.

Zayıç hesaplamasında dikkate alınan diğer nokta ve cisimleri şu şekilde sıralayabiliriz.

1. Ayın yörüngesinin başı (medarının re'si) (el-re's, baş) ve zenebi (kuyruğu) yani ukde-i ulya ve süflası, umumiyetle gezegenlere teşbih edilir.

³¹⁵ Bunlar haiz oldukları göre daha başka sıfatlar da almaktaydılar. A. Sırrı Levend, *Divân*, s. 200.

³¹⁶ İlhan Kutduer, "Felek", *DİA*, XVII, 303-306.

³¹⁷ N. Tûsi, *Si Fasl*, s. 45.

2. On iki burcun da ayrı ayrı yahut dört üçgen (müselles) (müsellesat) içinde, üçlü gruplar halinde, kendilerine has durumları vardır. Bu üçlü gruplaşma, burçlar dört eşkenar üçgen meydana getirecek şekilde yapılır ve bunlar anâsır-ı erbaa yani dört unsur ateş, hava, su ve toprak adıyla tanımlanır.

3. Bir çok müneccim, ayın tutulma dairesinin de kendine mahsus bir hassası bulunduğunu farz ederek, müennesler, (dişiler, müennese), müzekkerler, (erkekler, müzekkere), parlaklar (münîre), karanlıklar (muzlime), renkliler (mütelevvîne), dumanlılar (mudhine, fumosi), boşlar (haliye), kuyular (ab'ar), saadet arttıranlar (zâide fi's-saâde) vs. diye kısımlara ayırmışlardır. Burçların her birisi sırasıyla bir erkek ve bir dişi olmak üzere sıralanmıştır. Ateş ve hava burçları erkek, toprak ve su burçları ise dişi sayılmaktadır.

4. Burçların yerlerinin (*mıntakatü'l-burûc*) de birtakım kısımları bulunur³¹⁸. Bunların güneşe, aya ve beş gezegene olan mevkileri itibariyle büyük önemi vardır. Çünkü bu mıntaka üzerinde her gezegene ait bir nokta ve mevki bulunur. Bu mevkilerin adları şunlardır. Hadd (sınır, hudûd), beyt (ev, hâne), vebâl (vebâlât), şeref (eşraf) ve hubut (hubutât).

5. Diğer taraftan astrologlar için gözlem yapılan yerin ufku ile meridyen dairesinin (mısfü'n-nehâr) de önemli bir rolü bulunmaktadır. Bunların güneşin (zâhirî) yörüngesiyle kesiştikleri noktalara dört eksen (mihver, evted) denilir. Bunlar da şunlardır. a. tâli', yani güneşin doğu ufku üzerindeki yükseliş noktası, b. Râbi' (ya da veted el-arz, veya el-râbi), güneş yörüngesinin ufuk altında meridyen üzerinde bulunduğu nokta, yani bugünkü deyimle alt yücelim, (güneşin öğleyin, bulunulan yerin meridyenine geldiği an), c. Sâbi', (ya da veted el-gârib, veya el-sâbi'), yani güneş yörüngesinin batı ufku üzerinde bulunduğu noktası, batış noktası, (güneşin ufukta kaybolduğu nokta), d. 'Aşir (ya da vasat el-sema, veya el-'aşir), güneş yörüngesinin ufuk üzerinde meridyen üzerinde bulunduğu noktası, üst yücelim, (güneşin gece yarısı meridyenine geldiği an) (râbi anının 180° zıddı).

6. Gezegenlerin (güneş ve ay dâhil) buldukları mevkilere göre birbirlerine karşı vaziyetlerinin de çok büyük önemi vardır. Batlamyus astroloji-

³¹⁸ *Mıntakatü'l-burûc* ile ilgili daha fazla bilgi için bk. W. Hartner-P. Kunitzsch, "Mıntakat al-Burudj", *the Encyclopaedia of Islam*, cd-rom Edition v. 1.0, 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.

sinde bunların birbirlerine olan vaziyetlerinde beş türlü konum vardır. a. Kıran (mukarana), gök cisimlerinin aynı burc veya aynı ekliptikel boylamda olması durumudur. Diğer dördü de anzar yahut ittisalât, b. istikbal, arzın, gezegene kutup noktasından karşı bulunduğu vakit, yani gezegenler halinde ekliptikel boylam farkının 180° olması halidir. c. tesdis, arz ile gezegenlerin aralarında 60° boylam farkı bulunduğu duruma denir, d. teslis, arz ve gezegenler arasındaki boylam farkının 120° olduğu vakit, e. Mukabele, güneş ve ayın ekliptikel boylam dairesinde karşılıklı olarak aralarında 180° lik boylam farkının olduğu haldir³¹⁹. Teslis ve tesdis durumları astrolojide olumlu manaya gelirken, aralarındaki açının 90° ve 180° olması durumları ise olumsuz manalarına gelmektedir. Güneş ve ayın içtima hali ise olumludur. Herhangi iki gezegenin istikbal durumunda bulunması hali ise, en kuvvetli gezegenin tesirinin daha büyük olacağına işarettir. Batlamyus astrolojisine bağlı olmayan astrologlar bu beş noktadan başka birçok farklı şekillere de itibar etmektedirler. Bu şekillerin sayısı Ebu Ma'ser'in *Medhal*'inde 97, Biruni'nin *Kifâyetü't-ta'lim*'inde ise 160'a kadar çıkmaktadır³²⁰.

Bir müneccim, bu noktaları iyi bildikten sonra doğru zayıç hesaplaması yapabilir. Verilen bu noktaları müneccimler genel olarak üç konuda kullanır. 1. Mesâ'il, 2. İhtiyârât, 3. Doğum zayıçesi. Bu üç sistem astrologların üç temel branşdır³²¹. Mesâ'il sistemi, günlük hayatta karşılaşılan basit meseleler ile ilgilidir. Kaybolan eşya ve insanların yerini bildirmek ve çeşitli iş ve kişiler hakkında malûmat edinmek gibi. Bu sistem sanatın en basit ve en çok kullanılan kısmıdır. İhtiyârât sistemi, yani bir işi yapmak için en müsait zamanı belirlemek. Bunun için ayın 12 haneden hangisinde olduğunu belirlemek gerekir. Ayrıca güneşin durumu ve birbirlerine olan konumlarının da bilinmesi gerekir³²². Doğum günü sistemi ise diğer iki sistemden farklı olarak yeni doğan kişinin mukadderatını, arzın ve gezegenlerin durumuna göre belirlemektir. Bu sistem diğerlerine göre daha zordur³²³.

Astronomiye Dair Olan Bilgiler

Arzın kâinatta bulunduğu mevkiinden geceleyin gökyüzüne bakıldığında binlerce yıldızdan bazılarının kendi aralarında küme halinde olduğu

³¹⁹ Nallino, "Astroloji", 682-683.

³²⁰ N. Tusi, *Si Fasl*, s. 35-37; Nallino, "Astroloji", s. 682-683.

³²¹ Nasr, *Islamic Science*, s. 126-127.

³²² Taşkoprîzâde, *Mevzuatü'l-Ulüm*, s. 389.

³²³ Nallino, "Astroloji", s. 683-684.

gözlenir. Gerçekte ise her bir yıldız tek başına bir gökcismidir. Ancak insanlar zamanla semayla olan ilgilerinin neticesinde takım halindeki yıldız kümelerinin duruş ve hareketlerinden manalar çıkarmışlardır. Bazı yıldızları da gruplar ve belli başlı isimler halinde, dünyanın günlük dönüşlerindeki görünüm mevkilerine göre burçlara taksim etmişlerdir. Buna göre güneş etrafında 365 günde tamamlanan bir yıllık dönüş esnasında dünya tespit edilen on iki burçtan ortalama aynı süre içinde geçer. Yani ekliptik dairesi 360° olup arz bu dairede bir senede deveren eder. Her bir burç ekliptik daire-sinde kendisine ait ortalama 30°'lik bir yer işgal eder. Arz ekvatoru ile ekliptik arasında bulunan 23° 27'lik açıdan dolayı gündüz ve gece uzunlukları her gün değişmektedir. Ekliptik ve ekvator düzlemleri iki sabit düzlemdir. Bu düzlemlerin birbirlerini kestikleri noktalar gama [γ] ve omega [Ω] işaretleriyle gösterilir. Gama, [γ] güneşin gök ekvatorunun altından üstüne çıkarken gök ekvatorunu kestiği nokta, omega [Ω] da, güneşin gök ekvatorunun üstünden altına geçerken gök ekvatorunu kestiği noktadır. Bu geçişler sırasıyla 21 Mart ve 22 Eylül tarihlerinde olduklarından gamaya [γ] ilkbahar noktası (İlkbahar ekinoksu), omegaya [Ω] da sonbahar noktası (sonbahar ekinoksu) denir. Bu tarihlerde gündüz ve gece uzunluğu eşittir³²⁴. Astrolojide ise 21 Mart tarihinde, yani güneşin gök ekvatorunun altından üstüne çıktığı zamanda arzın bulunduğu burca koç (hamel) burcu, altı ay sonra güneşin (22 Eylül tarihinde) gök ekvatorunun üstünden altına geçtiği tarihe de Terazi (Mizan) burcu denilir. Astrolojiye göre burçlar saîd ve habît adı altında iki guruba ayrılır. Saîd gurubu oğlak, kova, balık, koç, boğa ve ikizler, habît gurubu ise yengeç, aslan, başak, terazi, akreb ve yay burcundan oluşmaktadır. Saîd grubu, kış solstistinde yani en uzun gecenin ve ekliptiğin -23° 27' olduğu 22 Aralık'ta oğlak burcu ile başlayıp yaz solstistinde, en uzun gün olan 22 Haziran'a kadar yükselerek sona erer. Bu durum astroloji kitaplarında şu şekilde ifade edilir "Saideler güneşi en yüksek yerine götürür"³²⁵. Yani ekliptiğin +23° 27' olduğu zamana kadar devam eder. Habita grubu ise en uzun gün ve ekliptiğin +23° 27' olduğu zamanda yengeç burcu ile başlar ve sürekli alçalarak ekliptiğin -23° 27' olduğu 22 Aralık'ta oğlak burcunun başlamasıyla sona erer. Ekliptiğin artı dereceden eksi dereceye düşmesi astrolojide "habitalar da güneşi en aşağı noktaya götürür" diye tarif edilir. Netice olarak saidelerde günler uzar, habitalarda günler kısılır. En uzun gün 19 Haziran'dan 25 Haziran'a kadar devam eder. En uzun gece

³²⁴ Karaali, *Astronomi*, s. 8.

³²⁵ Mustafa İloğlu, *Gizli İlimler Hazinesi*, İstanbul 1972, II, 5.

ise 20 Aralık'tan 26 Aralık'a kadar devam eder. Burçlar güneşin doğup batmalarıyla ters orantılı olduklarından, herhangi bir burcun doğudan doğmasıyla karşılığı olan burç da baudan batar³²⁶. Burçların doğu ufkunda olduklarında ufukta kalma süresi birbirlerine göre farklıdır. Koç 85, Boğa 93, ikizler 120, yengeç 138, aslan 142, başak 138, terazi 139, akrep 121, yay 138, oğlak 120, kova 97, balık 83 dakika ufukta kalır. Burçların gök ortasında kalma süreleri de ufukta kalma süresinden farklıdır. Oğlak, yengeç, ikizler, yay 2 saat 9'ar dakika, kova, aslan, boğa, akrep, 1 saat 59 dakika, balık başak, koç ve terazi ise 1 saat 52'şer dakika gök ortasında kalırlar³²⁷.

Uğurlu saatin hesaplanabilmesi için öncelikle güneşin o gün hangi burcun hangi derecesinde bulunduğunu bilmek gerekir. Daha sonra ise bulunulan yerin enlemine göre istenilen günde güneşin tam olarak saat kaçta doğduğunu tespit etmek gerekir. Ayrıca bazı önemli yıldızlar ile bazı gezegenlerin mevkilerinin de bilinmesi gereklidir³²⁸.

Müneccimbaşılar özellikle padişah ve büyük devlet adamları için yaptıkları zayıçeleri özenli bir şekilde hazırlanıp, hayli süslü ve kenarları altın yaldızlı yaparlardı. Zayıçede yer alan yazılar da kırmızı, siyah, mavi ve yeşil gibi çok renkli olurdu. Bu tablonun içinde yer alan burç, ay, gün ve saat-dakika isimleri daima karşılığı olan kısaltmalar veya rumuzlarla yazılırdı. Rakamlar ve günler için de ebceci hesabına göre karşılığı olan Arap alfabesi harfleriyle yazılırdı.

Zayıçe ve Uğurlu Saatin Hazırlanmış Konular

Devlet adamları gerek devlete ait işlerin gerekse kendilerine ait işlerin yapılmasından önce uğurlu bir saat tespit ettirirlerdi³²⁹. Padişahların cülûs merasimi için uğurlu saat tespit etme işi çok eskiden beri Türk ve Moğol hükümdarları arasında uygulanmakta olan bir adettir³³⁰. Yaygın olan inanca göre uğurlu saatte tahta geçen padişahın uzun ömürlü olacağı ve saltanatının iyi geçeceği sanılırdı. Bu sebeple cülûsun eşref-i saati müneccimler tarafından belirlenir. Teşrifata göre padişah müneccimbaşının tespit ettiği

³²⁶ İloğlu, *Gizli İlimler*, s. 5.

³²⁷ İloğlu, *Gizli İlimler*, s. 5-6.

³²⁸ Halil Ersoylu, "Fal, Fahnâme ve Fâl-ı Reyhân-ı Cem Sultan", *İslâm Medeniyeti*, V/2, İstanbul 1981, s. 74-75.

³²⁹ D'Ohsson, *Tableau Général*, s. 12; Toderini, *de la Littérature*, I, 170.

³³⁰ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 369.

eşref-i saatte Bâbüssaâde önünde kurulan tahta oturtulur ve diğer devlet ricaline kendisine biat ederdi³³¹.

Diğer bir uğurlu saat ise padişahın sonra en yetkili kişi olan sadrazamın vazifeye tayin edildiği an olan sadaret mührünü alması için hazırlanırdı. Sadrazam'a mühür teslim merasimi için müneccimbaşı ve müneccim-i sâni ayrı zayıçeler hazırlardı³³². Meselâ, Mora valisi iken Şahin Ali Paşa'nın yerine 1786'da sadrazam olarak İstanbul'a davet edilen Koca Yusuf Paşa'ya sadaret mührünün verilmesi için müneccimbaşı ve müneccim-i sâninin tayin ettiği eşref-i saatlerin birisi perşembe günü alaturka beş saat elli bir dakika, diğeri aynı günde saat yediyi dört dakika geçe olarak tespit edilmişti. Yusuf Paşa sadaret kaymakamına gönderdiği tezkirede salı günü Büyük Çekmece'ye ve Çarşamba günü İncirli Çiftliği'ne geleceğini bildirmiş olduğundan hangi saatte mühür alacağını belli olmadığını bildirince durum padişaha arz olunmuş, o da birinci müneccimin zayıçesini kabul etmiş ve telhisin üzerine şu hatt-ı hümayûnunu yazarak "hemen işbu kâimenin iktizasınca yevmî saat 5 dakika 51 de teslim-i mühr-i hümayûn ile hil'at-ı sadâret-i uzmâ iksâsını" emr eylemiştir³³³.

Sadrazamdan sonra gelen devlet büyüklerinin tayinleri için uğurlu saat tespiti işi ise müneccimbaşıya ait değildi. Onlar dilerlerse kendi özel müneccimlerine uğurlu saat tespiti yaptırırldı³³⁴. Hatta bundan dolayı bazen teşrifat kaleminin belirlediği saat ile tayin edilen kişinin münecciminin belirlediği saat uymadığından dolayı merasimlerde bir kaç saat gecikme olmaktadır. Zıstovi Anlaşmasından sonra 1791 yılında Viyana'ya elçi olarak tayin edilen Râtib Efendi, reisülküttaplığa tayin edileceğine dair Sultan III. Selim tarafından bir gece haberdar edilir. Râtib Efendi müneccimine yaptırdığı uğurlu saate bakarak tayin işinin bir gün sonraya kalmasını padişahın yakınlığına dayanarak ister. Ancak bu arada dönen entrikalar sebebiyle bu makama bir başkası tayin edilir ve Râtib Efendi açıkta kalır. Ancak

³³¹ Cevdet, *Tarih*, IV, 236-237; Abdülkadir Özcan, "Cülûs", *DİA*, VIII, 108-114.

³³² BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr. 1466, nr. 1180; Sadrazam Kara vezir Seyyid Mehmed Paşa'nın (8 Ş 1193 tarihli olması lazım) sadaret mührünü alması için zayıçe, TSMA, E. 2077/2. Sadrazam Hacı Yeğen Mehmed Paşa'nın sadaret mührü alması için 16 N 1196 tarihli zayıçe, TSMA, E. 2077/3; Uzunçarşılı bu âdetin XVII. asırdan sonra çıktığını söylemektedir, İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1988, I, 119; Şahin Ali Paşa'ya müneccimbaşı tarafından ihtiyar olunan Eşref-i Saatte ve padişah huzurunda sadaret mührü verilmesine dair bkz. Cevdet, *Tarih*, III, 139.

³³³ BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr. 1180.

³³⁴ D'Ohsson, *Tableau Général*, s. 12.

üç sene sonra Sultan III. Selim aynı makamı Râtib Efendi'ye tekrar teklif edince Râtib Efendi bu sefer müneccime sormadan bu teklifi kabul etmiştir³³⁵.

Uğurlu saatte yapılan diğer bazı devlet işleri ise şunlardır:

1825 senesine kadar, her sene Ramazan bayramı ertesinde ve Şevval ayı içinde Baş muhasebe, Büyük rûznâmçe, Anadolu muhasebesi ve diğer makamların tevcihi ve ibkasının yapılması usuldendi. *Şevval Tevcihâtı* denilen bu tayinler sırasında vezirler, rical, kapıcıbaşı, haccân gibi mansıblar ibkaen veya müceddeden tevcih olunurdu³³⁶. Bu tevcihâtların hil'at giyme merasimi müneccimbaşı tarafından belirlenen uğurlu saatte yapılırdı³³⁷.

Ordunun savaş için hareketi³³⁸ ve donanma-yı hümâyûn'un sefer için veya başka sebeplerle denize açılması³³⁹ gibi önemli işlerde zayıç ve uğurlu saat belirlenmesi mutlaka uyulan teşrifat kaidelerindendi. Meselâ 1645 yılında açılan ve gizli tutulan Girit seferinin zayıçesini o sırada müneccimbaşı olan Hüseyin Efendi, Müneccim Hasan Küfrî ile Müneccim Müneccimek Mehmed Efendi yapmıştır³⁴⁰. Başka bir zaman da teçhiz edilen gemilerin alarga edilmesine dair yazılan bir telhis üzerine Sultan II. Mahmud şu hatt-ı hümâyûnu yazmıştır. "Benim vezirim, bir vakt-i mes'udda alarga olunmaları için müneccimbaşidan zayıçesi getirip bâdehu icrasına mübaşeret oluna³⁴¹."

Donanma-yı hümâyûnun seferden döndükten sonra Haliç'e girmesi ve Yalıköşkü merasimi icrâsında da eşref-i saat tespit edilirdi³⁴². Tersanede yeni yapılan veya tamir gören herhangi bir geminin kontrolü yapıldıktan sonra denize indirilmesi merasiminde de keza eşref-i saate itibar olunması adetti³⁴³.

³³⁵ D'Ohsson, *Tableau Général*, s. 12-13.

³³⁶ Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 616.

³³⁷ BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 1753; BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 1753a.

³³⁸ BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid, nr. 1466; Uzunçarşılı, *Kapıkulu*, I, 366, 367.

³³⁹ BOA, İbnülemin, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 562; BOA, K. Kepeci, *Teşrifat Defteri*, nr. 676 m1, s. 52; BOA, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 56678; Mustafa Münif, *Defter-i Teşrifat*, İÜK, TY, 8892, s. 43b, 47b, 48a, 212a; Vâsif, *Târih*, I, 185; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 437n3, 441, 441n2.

³⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 144.

³⁴¹ Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 437n3.

³⁴² TSMA, nr. E. 10171; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 443-443.

³⁴³ Deniz Müzesi Arşivi, Mektûbî Bölümü ikinci kısım, *Tezâkir Defteri*, nr. 11, s. 49; BOA, İbnülemin, Hatt-ı Hümâyûn, nr. 561, tarih 1225; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 490; Karal, *a.g.m.*, s. 204; Cevdet, *Târih*, XII, 103.

Devlete ait çeşitli binaların ve kalelerin temel atma ve açılışları için de eşref-i saat tespiti yapılırdı. Meselâ, Baron de Tott, III. Mustafa'nın isteği üzerine Boğaz'da yapacağı kalenin temelini müneccimlerin vereceği saatte atmıştır³⁴⁴. Yine Tophane'de bulunan topçu ocağı kışlasının yanması üzerine 1824'te yeniden yapılmış ve Müneccimbaşı (Mehmed Râkım Efendi) tarafından resm-i küşad için uğurlu bir saat tespit edilmiş ve tespit edilen saat padişaha bildirilip izin alınarak açılış yapılmıştır³⁴⁵. Diğer bir hadise de ise, Alemdar Mustafa Paşa vak'asında meydana gelen olaylarda yanan Bâb-ı Âli binasının tekrar inşası için yine Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'nin gösterdiği eşref-i saatte eski arsa üzerine yeni Bâb-ı Âli binasının temeli atılmıştır³⁴⁶. Bunlardan başka top dökülmesinde³⁴⁷, yeni imal edilen topların deneme atışlarının yapılmasında³⁴⁸ ve savaş ilanı³⁴⁹ gibi diğer önemli işlerde de eşref-i saate itibar edilmiştir.

Padişah ve Devlet Ricalinin Özel İşleri İçin

Eşref-i saat, teşrifat kaideleri arasına girdiğinden dolayı padişaha ait hemen her işte eşref-i saat tespit ettirildiği görülmektedir. Meselâ, padişahın yazlığına ve sahilhânesine gitmesi için ayrı ayrı zayıçe yapılırdı³⁵⁰. Zayıçe yapılan diğer özel işler ise şunlardır. Sultan düğünü, çocuk doğumu, has ahır atlarının çayıra çıkarılması³⁵¹, padişahın bir yerden bir yere gitmesi³⁵², padişahların yaptırdığı çeşitli müesseselerin temelinin atılması vs. Meselâ, Nuruosmaniye Camii temeli müneccimler tarafından seçilen bir eşref-i saatte atılmıştır³⁵³. Sultan Üçüncü Mustafa, yaptırdığı caminin yakınında inşa ettireceği medreseye temel atmak için lazım olan eşref-i saati Müneccimbaşı Fethiyeli Halil Efendi'ye hazırlatmıştır³⁵⁴. Padişahların mutat olarak verdikleri ziyafetlerin gün ve saatlerinin de müneccimbaşı tarafından tespit

³⁴⁴ Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâatıralar* (Terc. Mehmet R. Uzmen), İstanbul ts. 300-302.

³⁴⁵ Uzunçarşılı, *Kapukulu*, II, 93.

³⁴⁶ Cevdet, *Târih*, IX, 183; Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 254.

³⁴⁷ BOA, Cevdet-Askerî, nr. 23397.

³⁴⁸ BOA, Cevdet-Askerî, nr. 23397.

³⁴⁹ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 369.

³⁵⁰ TSMK, H. 512.

³⁵¹ BOA, K. Kepeci, *Teşrifât Defteri*, nr. 677 mükerrer, s.55, 85; Uzunçarşılı, *Saray*, s. 369-370.

³⁵² TSMA, E. 2077/1.

³⁵³ Ö. Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, Ankara 1972, I, 50.

³⁵⁴ TSMA, E. 3185/14.

edildiğini, müneccimbaşı tarafından hazırlanan ve fakat tarihi olmayan bir ziyafet zayıçasından anlamaktayız³⁵⁵ (Bk. Ek 11).

Çeşitli Konularda Hazırlanan Zayıçeler

Yukarıda belirttiğimiz konuların dışında kaynaklarda geçen uğurlu saat belirleme işi köle satın almada, evlenme, yeni elbise giymede, akid düzenlemede, seyahate çıkmada³⁵⁶, doğumda³⁵⁷, kız-erkek nişanlanırken, nikâh kıyılırken, yola çıkılırken, önemli bir memuriyete, işe veya okula başlarken³⁵⁸ de yapılmaktaydı. Son zamanlarda görülen bir eşref-i saat uygulaması da şudur. Mekanik saat imal eden saatçiler, saatlerini, ilk defa tespit ettirdikleri uğurlu bir saatte işletirlerdi³⁵⁹.

Müneccimbashıdan herhangi bir konuda uğurlu saat istendiği zaman belli bir usûl takip edilirdi. Meselâ, gemi nüzulünde eşref-i saat istenmesi işinde takip edilen usulü Mustafa Münif'in *Defter-i Teşrifat*'ında şu şekilde görmekteyiz. "Gemi nüzulünde ibtidâ kapudan paşanın takrir etmesi, müneccimbashının zayıçe irsali, enderûn-ı hümâyûna zâyirçenin takdim olunması, takririn hatt-ı hümâyûn ile müveşşah çıkması, mektûbî odasından zâyirçe mücebince tezkire tahrîr ve zâyirçe ile kapudan paşaya irsâl olunması, an yed-i kapu çukadarı saât pusulası yapması³⁶⁰."

MÜNECCİMBASHILARA BAĞLI KURUMLAR

Müneccimbashılar, saraydaki görevlerinin yanı sıra İstanbul Rasathanesi, Mekteb-i Fenn-i Nücûm ile İstanbul ve taşradaki muvakkıthanelerin idaresiyle de ilgiliydiler. Muvakkıthaneler, müneccimbashılık müessesinin kurulmasından daha önce de mevcut olup sadece gerektiğinde tayinleri hususunda gerekli imtihanın yapılması için müneccimbashıya bağlı idiler. İstanbul Rasathanesi ise XVI. asrın son çeyreğinde kurulmuş ve on seneye yakın bir süre faaliyet göstermiştir. Rasathanenin bütün masrafları devlet tarafından karşılanmış ve idaresi tamamen Takiyüddin'e ait olmuştur. Ancak bu ilk rasathanenin kısa ömürlü olması ve devletin sonuna kadar bu manada başkaca bir rasathanenin kurulmaması sebebiyle, diğer müneccimbashılardan hiç birisi

³⁵⁵ BOA, Cevdet-Saray, nr. 1873.

³⁵⁶ D'Ohsson, s. 13.

³⁵⁷ Uzunçarşılı, *Saray*, s. 369.

³⁵⁸ T. S. Sağlam, *Nasıl Okudum* (haz. H. Hatemi, A. Kazancıgil), İstanbul 1991, s. 46.

³⁵⁹ Koçu, "Eşref-i Saat", gös. yer.

³⁶⁰ M. Münif, *Defter-i Teşrifat*, s. 43b.

rasathane idaresinde bulunmamıştır. XIX. asrın ilk yarısında kurulan Mekteb-i Fenn-i Nücûm adlı astronomi mektebi de müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi tarafından kurulmuş ve vefatına kadar onun tarafından idare olunmuştur.

İstanbul Rasathanesi

Osmanlı Devleti'nde astronomik maksatla kurulan ilk rasathane Takiyüddin-i Râsîd tarafından İstanbul'da açılmış ancak çok kısa bir süre sonra yıkılmıştır. Bundan sonra İstanbul'daki ilk rasathane ise 1868 yılında açılan *Rasathane-i Âmire-i Alâimü'l-cev* adını taşımakta olup daha ziyade bir meteoroloji merkezi mahiyetinde idi. İlk müdürü Fransız M. Coumbary olup Tünel caddesindeydi³⁶¹. Coumbary'nin arkasından rasathaneye müdür olan Salih Zeki Bey'in müsteşar olmasından sonra Kâtip Bedi rasathaneyi Maçka'ya, Topçu Mektebi'nin karşısındaki bahçe içinde bulunan Coumbary'nin ve telgrafhaneden Emile Lecoin'in sismografi istasyonlarının yanına taşımıştır. 31 Mart Vak'ası'nda buranın tahribi üzerine sağlam kalan aletler Kabataş Lisesi'ne nakledilmiştir. Daha sonra Darüşşafaka kongresinde Salih Zeki rasathane direktörlüğünü Fatih (Gökmen) Bey'e vermiş, o da İcadiye Tepesi'nde rasathanenin kurulmasını temin etmiştir. Osmanlı Devletinde astronomik manadaki kurulan ilk rasathane bu olmuştur³⁶².

Takiyüddin-i Râsîd ve İstanbul Rasathanesi

Takiyüddin-i Râsîd Suriye, Mısır gibi Arap diyarlarında önemli hocalardan ders görmüştür³⁶³. Tahsilini tamamladıktan sonra bir süre müderrislik ve kadılık yapmış ve bu arada astronomi çalışmalarında ve rasat faaliyetlerinde bulunmuştur³⁶⁴. Mısır'da iken Ali Kuşçu'nun, Giyaseddin Cemşid'in ve Kadızâde el-Rûmî'nin kitapları üzerinde çalışmıştır³⁶⁵. Bu arada, (Kahire yakınlarındaki) Tenis'te³⁶⁶ kadı iken kırk arşın (25 metre) derinliğinde bir rasat kuyusu kazdırarak bazı yıldızları gündüz gözlemeye çalışmıştır³⁶⁷. Ancak pek fayda görmediği için bundan vazgeçen³⁶⁸ Takiyüddin-i Râsîd, Mısır ve

³⁶¹ N. Gökdoğan, "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 469, s. 473.

³⁶² Salim Aydüz, "Kandilli Rasathanesi", *DİA*, XXIV, s. 301-303.

³⁶³ R. Şeşen, "Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyüddin El-Râsîd'in Soyüzerine", *Erdem*, IV/10, Ocak 1988, s. 165-171.

³⁶⁴ Atâî, s. 286.

³⁶⁵ Takiyüddin-i Râsîd, *Reyhânetü'r-ruh*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 51.

³⁶⁶ Tenis: Mısır'da bir köy, Ali Cevad, *Tarih ve Coğrafya Lügatü*, İstanbul 1313, s. 321.

³⁶⁷ S. Tekeli, "Takiyüddin", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, 357.

³⁶⁸ S. Tekeli, "Meçhul Bir Yazarın İstanbul Rasathanesinin Aletlerinin Tasvirini Veren Alât-ı Rasadiye li-Zic-i Şehinşahiye Adlı Makalesi", *Araştırma*, Ankara 1963, I, 78.

Filistin gibi kadılık yaptığı yerlerde de çalışmalarına devam ederek, matematik ve astronomiye dair çeşitli eserler yazmıştır³⁶⁹.

Takiyüddin-i Râsîd, 1570 yılında İstanbul'a gelmiş ve Hoca Sadettin Efendi ve Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ile yakın dostluk kurmuş ve onların vesilesiyle Mustafa b. Ali el-Muvakkıt'ın vefatıyla 1571'de yerine müneccimbaşı olmuştur³⁷⁰. Bu arada yeni tahta geçen III. Murad'a Hoca Sadettin Efendi tarafından takdim edilmiş ve iltifata mazhar olmuştur. Takiyüddin, Hoca Sadettin Efendi'ye, İslâm dünyasında müneccimler ve muvakkıtlar tarafından kullanılan *Uluğ Bey Zicî*'nin gerçek rasatlarla uyuşmadığını ve takvimcilerin yeni rasatlara ihtiyacı olduğunu bu yüzden zîcteki hataların doğru rasatlar ile düzeltilmesi gereğinden bahsederek onun vasıtasıyla Padişah'a İstanbul'da bir rasathane açılması konusunda bir layiha sunmuştur³⁷¹. Takiyüddin'in teklifini kabul eden III. Murad, tüm masrafları devletten karşılanmak üzere, rasathanenin kurulmasına Takiyüddin'i memur etmiştir. Ayrıca Takiyüddin'e aylık 3000, yıllık da 6000 düka altın maaş ile rasathane masrafı için 10000 altın tahsis etmiştir. Hatta Sultan III. Murad Takiyüddin'e verdiği beratta böyle bir işin atalarından hiç kimseye nasip olmadığını ve bunu yapma şerefının ilk defa kendisine nasip olduğundan dolayı iftihar ettiğini de söylemiştir³⁷². Ayrıca Takiyüddin'e Konya Ereğli kasabasının geliri olan yetmiş bin akçelik zeâmet verilmiştir³⁷³. Böylece Takiyüddin'e, Mısır'da iken ilaveler yapmaya başladığı *Uluğ Bey Zicî*'nin eksik kalan kısımlarını tamamlama fırsatı doğmuştur.

*Dâru'r-rasadi'l-cedîd*³⁷⁴ adı verilen rasathane inşasına 983/1575 yılında başlanmıştır³⁷⁵. Takiyüddin 982/1574 yılında Galata Kulesi'nden bazı aletlerle gözlemlere başlamıştır³⁷⁶. 985/1577 yılından itibaren de kısmen ta-

³⁶⁹ Şeşen, "Takiyüddin'in Soyu...", s. 165.

³⁷⁰ Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, s. 201.

³⁷¹ Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, s. 201.

³⁷² J. H. Mordtmann, "Das Observatorium des Taqi ed-din zu Pera", *Der Islam*, XII, 93.

³⁷³ Mordtmann, s. 94.

³⁷⁴ S. Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara 1985, s. 52.

³⁷⁵ BOA, *Mühimme Defteri*, 26 safer 983 (6 Haziran 1575) tarihli, nr. 40, s. 60'ta ki Topçularbaşı Sinan Ağa'ya yazılan hükümde rasathanenin ihtiyacı olan odaları yapması emredilmektedir. Buna göre bu tarihlerde rasathanenin ana inşaatı bitmiş fakat yan inşaatı henüz bitmemiştir. A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un İstanbul Rasathanesi Hakkındaki Şiirleri", *Bellekten*, XX/79, 1956, s. 414, 466. Atai ve Salih Zeki rasathane inşasına 987 yılında başladığını yazmaktadırlar. Atai, s. 286; Salih Zeki, s. 201.

³⁷⁶ Şeşen, "Takiyüddin'in soyu, s. 166.

mamlanmış olan yeni rasathaneden gözlemlerine devam eden³⁷⁷ Takiyüddin ayrıca yeni yaptığı aletlerle rasathanenin güçlendirilmesine çalışır. Hatta bazı hassas rasat aletlerinin imâlî için Mısır'dan ağaç getirtilmiştir³⁷⁸. Takiyüddin yanına aldığı astronomlarla, bir kısım gözlem araçlarını kendisi icat ederken, daha önceden beri bilinen ve önceki İslâm rasathanelerinde kullanılan temel aletleri de yaptırarak çalışmalarına başlar³⁷⁹. Rasathanenin önce ana binası tamamlanmış ancak bu bina kış aylarında yeterli olmadığından dolayı ek binalar yapılmıştır³⁸⁰. Bundan da rasathanenin peyderpey yapıldığı anlaşılmaktadır. Biri büyük diğeri küçük, iki binadan³⁸¹ müteşekkil olan rasathaneye, çeşitli gözlem aletleri getirilmiş ve bir de kütüphane kurulmuştur³⁸². Padişah, kütüphane oluşturulması için ülkede bulunan ilm-i nücüm, hendese ve hey'et ile ilgili kitapların rasathanede toplanmasını emretti. Buna dair İstanbul Kadısı'na yazılmış bir hükümde, vefat eden Lütfullah Müneccim'in³⁸³ kitaplarının bulunup rasathaneye getirilmesi emredilmiştir³⁸⁴.

Kaynakların hemen hepsi rasathanenin Tophane sırtlarında bir yerde olduğu konusunda müttefiktirler. Ancak tam yeri hususunda farklı görüşler bulunmaktadır³⁸⁵. O dönemde Avusturya elçilik papası olan Stefan Gerlach rasathanenin yeri hakkında, (Kasım 1577) "Sultan Murad Hân-ı Sâlis Kahire'den bir müneccim celb etti. Bu müneccim Galata haricinde Gritti'nin konağı bulunduğu mahalde bir rasathane inşa etti. Bu kule bir kaç kulaç zeminden aşağıda olup genişliği dahi bir kaç kulaç idi"³⁸⁶ demektedir.

Takiyüddin-i Râsîd'in rasathane yapılmadan önce Galata Kulesi'nden rasatlara başlaması bazı kimselerin rasathane binasıyla bu kuleyi aynı zan netmelerine sebep olmuştur. Bunların başında belki de *Hadikatü'l-cevâmi'* ve *Mecmua-i Tevârih* yazarı Hüseyin Ayvansarayî'nin (ö. 1786) eserlerinde

³⁷⁷ A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un...", s. 414, 466.

³⁷⁸ BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 40, s. 169.

³⁷⁹ A. Sayılı, "Rasathane", *İA*, IX, 628, 631.

³⁸⁰ BOA, *Mühimme Defteri*, nr 40, s 60.

³⁸¹ A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un...", s. 425.

³⁸² Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, s. 43-47; O. N. Ergin, *Maârif*, I-II, 251; Tekeli, "Meçhul Bir Yazarın...", *Araştırma*, I, 78.

³⁸³ BOA, K. Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 131, tarih, 10 Şaban 940; *Rûzname*, nr. 1864, s. 23, tarih, 1 Rebiyülevvel 934.

³⁸⁴ BOA, 12 Safer 986 (20 Nisan 1578), *Mühimme Defteri*, nr. 34, s. 125, hüküm nr. 272.

³⁸⁵ Tayyazâde Ahmed Atâ, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1292-93, I, 81-82.

³⁸⁶ S. Gerlach'tan nakleden, Celal Es'ad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul 1329, s. 16, 90-95.

rasathane hakkında yazdığı yazılar gelmektedir³⁸⁷. Ayvansarayî Galata Kulesi'nin rasathane olarak inşa edildiğini ve Hoca Sadettin Efendi'nin "istihracı-rasad olunan devlet az zamanda münkariz olagelmiştir" diye padişaha şikâyet etmesiyle 987 zilhiccesinde yarısına kadar yıktırıldığını ve sadece kulenin kaldığını yazmaktadır³⁸⁸. Ayvansarayî bir başka yerde rasathanenin Tophane'de olduğundan da bahseder ve yıktırılmasının arkasında Hoca Sadettin Efendi'nin bulunduğunu öne sürer³⁸⁹. Mordmann ise rasathanenin Beyoğlu'nda Gritti'nin Ayas Paşa sırtlarındaki konağı bahçesinde olduğunu ve bir kule olmayıp bir kuyudan ibaret olduğunu yazmaktadır³⁹⁰.

Rasathanedeki İlmî Faaliyet ve Personel

Mısır'da ve diğer bazı yerlerde başladığı rasatlarına burada devam etme imkânı bulan Takiyüddin ilk olarak *Uluğ Bey Zîcî*'nin tashih edilmesi çalışmalarına başlamıştır. Bu arada diğer bazı gök hadiseleri de rasat edilmeye çalışılmıştır. Rasathanenin inşası 1577 yılında kısmen tamamlanmış ve hemen sürekli çalışmalara başlanmıştır³⁹¹. Rasathanede sekizi râsîd, dört kâtip ve dört de yardımcı olmak üzere toplam on altı kişi vazife yapmaktaydı³⁹². Zira bazı büyük aletleri dört veya beş kişi ancak kullanabilmekteydi³⁹³.

Takiyüddin'in şahsî gayretleriyle meydana getirilen Osmanlıların bu ilk rasathanesi, devrin Şeyhülislamı Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi tarafından yazılan bir fetva ile yıktırıldı. Şeyhülislam fetvada, rasat işlerinin olduğu her memlekette uğursuzluk olduğunu ve böyle faaliyetlerin devletlerin zararına olacağını iddia etmiştir³⁹⁴. Sultan III. Murad bunun üzerine 22 Ocak 1580 Perşembe³⁹⁵ gecesi Padişah Kaptân-ı Deryâ Kılıç Ali Paşa'ya

³⁸⁷ Ayvansarayî, *Hadika*, II, 57; a. mlf., *Mecmuâ-i Tevârih*, Hz. F. Ç. Derin-V. Çabuk, İst. 1985., s. 310.

³⁸⁸ Ayvansarayî, *Hadika*, II, 57; a. mlf., *Mecmuâ-i Tevârih*, s. 310.

³⁸⁹ Schweiger de rasathanenin yıkılmasına sebep olarak Hoca Sadettin Efendi'yi göstermektedir., Celal Es'ad, *Eski Galata*, s. 95.

³⁹⁰ Ménage, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", s. 84.

³⁹¹ İ. Miroğlu, "İstanbul Rasathanesine Ait Belgeler", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3(1972), İstanbul, s. 77; Remzi Demir, "İstanbul Rasathanesi'nde Yapılmış olan Gözlemler", *Belleten* C. LVII, 11, s. 161-172.

³⁹² A. Mansur, *Şehinşahnâme*, İÜK, nr. FY 1404, v. 57a.

³⁹³ A. Sayılı, "Alauddin Mansur'un...", s. 424-425.

³⁹⁴ Salih Zeki, *Kâmûs*, V, 342; a. mlf., *Âsâr-ı Bâkiye*, s. 200.

³⁹⁵ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ise rasathanenin Safer 988'de yıkıldığını yazmaktadır. Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak 1248, s. 462.

verdiği ferman ile rasathaneyi yıktırmıştır³⁹⁶. Esasen Şeyhülislam'ın rasathaneyi yıktırma sebebi, Takiyüddin'in hamisi Hoca Sadettin Efendiyle aralarındaki husumetten ileri gelmiştir³⁹⁷. Rasathanenin yıkılmasıyla Hoca Sadettin Efendi, Padişahın yanındaki itibarlı yerini kaybedecek ve gözden düşecektir³⁹⁸.

Muvakkıthaneler

Muvakkıt, lügatte vakit tayin eden; ıstılahta ise namaz vakitlerinin belirlenmesinde kullanılan saatleri düzenleyen, bunların ayarlarına ve tamirlerine bakan kişi manasına gelmektedir³⁹⁹. Muvakkıthane ise muvakkıtların çalıştıkları binaya verilen isimdir. Muvakkıthaneler, -bugün birçok caminin müstemilatında da görülebileceği gibi- genellikle cami ve mescitlerin girişinde veya bahçesinde bir-iki oda halinde camiye bağlı olarak inşa edilmiştir⁴⁰⁰. Ayrıca, her İslam şehrinde de bir veya ihtiyaca göre birçok muvakkıthane bulunmaktaydı⁴⁰¹. Buralarda yapılan en önemli faaliyet namaz vakitlerinin çeşitli aletler vasıtasıyla tespit edilmesidir. Namazın, İslâm dinine göre sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı olmak üzere günde beş defa yapılan sürekli ve günlük bir ibadet olması, vakitlerinin güneşe göre ve hassas olarak zamanında belirlenmesi ihtiyacı, bu kurumu, Osmanlı Devleti'nden önce Emeviler döneminde müesseseleşmeye götürmüştür⁴⁰². Muvakkıtların birinci işi olan namaz vakitlerini tayin etme meselesinden dolayı muvakkıtlara muvakkıt, saatçi veya muvakkıt-ı salât denilmektedir⁴⁰³.

³⁹⁶ Atai, s. 286; *Sicill-i Osmani*, II, 52; Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, s. 201; Miroğlu, "İstanbul Rasathanesine", s. 77; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III-II, 518.

³⁹⁷ O. N. Ergin, *Maârif*, I-II, 255.

³⁹⁸ Tekeli, "Takiyüddin", *Türk Ansiklopedisi (TA)*, XXX, s. 360; Mehmed Murad, rasathanenin yıkılmasının sebepleri ve neticesi üzerine şu yorumu yapmaktadır: "Rasathane Sadettin Efendi ile Padişahın arzusu tensibleri semeresi idi. Aleyhinde sarayda çevrilen entrikaya hedef dahi Sadettin Efendi idi. Çünkü bazı ağalar ile kalfalar, belki daha büyük harem erkânı Sadettin Hoca'nın Padişah üzerinde icrâ ettiği nüfuzu çekemiyorlardı. Lakin Sadettin Hoca'nın aleyhinde çevrilen bu dolap dahi akıbet Sokullu'nun aleyhine döndü. Sokullu'nun aleyhine dönen fatura esasında önce Takiyüddin'e dönmüştür. Mehmed Murad *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, İstanbul 1328, III, 46-47.

³⁹⁹ Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, 587.

⁴⁰⁰ A. Sayılı, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988, s. 348.

⁴⁰¹ İ. Parmaksızoğlu, "Muvakkıt", *TA*, XXV, 6.

⁴⁰² İbn-i Şaur (1304/1375-6) buranın muvakkıtlığında bulunmuştur. A. Sayılı, *Observatory*, s. 245; E. Behnan Şapolyo, "Muvakkıthaneler", *Önasya*, Ankara 1969, IV, 43, s. 10-11.

⁴⁰³ BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 15462; Müneccimbaşılığın Sultan Mehmed Saatçısı Hasan'a verilmesine dair ruûs, BOA, A. RSK, 1519-68, 18 Şaban 1060, s. 74.

Osmanlılar İstanbul'un fethine kadar bazı yerleşim merkezlerinde muvakkıthaneler inşa etmişlerse de bugün bunların yerleri ve muvakkıtları hakkında bilgi bulunmamaktadır. 1470 tarihinde inşa edilen Fatih Camii'nin avlusundaki Fatih Camii Muvakkıthanesi İstanbul'da kurulan ilk muvakkıthanedir. 1489 yılındaki bir muhasebe defterine göre muvakkıthanenin Musa adlı muvakkıtı 15 akçe yevmiye almaktaydı¹⁰¹. Aynı sene Alaaddin adlı Ayasofya Camii muvakkıtına da günde 13 akçe verilmektedir¹⁰⁵. Buralardan sonra, Bayezid Camii Muvakkıthanesi, daha sonra da Yavuz Sultan Selim tarafından inşa ettirilen cami'nin bahçesinde bulunan Sultan Selim Camii Muvakkıthanesi İstanbul'un ilk büyük muvakkıthaneleri olarak asırlar boyu varlıklarını sürdürmüşler ve fonksiyonlarını icra etmişlerdir. Buralarda pek çok meşhur muvakkıt ve müneccim yetişmiştir.

Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde, Bâyezid Câmîi Muvakkıthanesi için "İslâm âleminde ve Avrupalı gemiciler arasında en muteber muvakkıthane" denilmektedir. Evliyâ Çelebi, bunun sebebinin muvakkıthane saatlerinin doğruluğu ve dakikliği sayesinde olduğunu söyler¹⁰⁶. Bayezid Camii'nin bu önemli mevkii son dönemlere kadar devam etmiştir. Zira 1263/1847 yılında buraya yapılacak bir muvakkıt tayininde Bayezid Camii Muvakkıthanesi için "Câmî-i şerîf-i mezkûr selâtin-i 'izam behçet-makam hazerâtının olup memur mahâlde bulunarak Ramazân-ı Şerifte ve eyyâm-ı meşâhireda mesrûr ve ubûr edenler saatlerin orada ayar eyledikleri cihetle muvakkıtın ziyade ehliyetli bulunması icâb-ı halden görünmüş olduğundan" denilmektedir¹⁰⁷. Yine bu tayine ait belgede, Bayezid Camii muvakkıtına diğerlerinden farklı olarak günde 25 akçe maaş ve iki çift fodula eklemek verildiği yazılmıştır¹⁰⁸. Aynı dönemlerde Tophâne Semtindeki Cihangir Camii muvakkıtının ise sadece üç akçe aldığı¹⁰⁹ göz önüne alınırsa Bayezid Camii Muvakkıthanesi'nin önemi daha da iyi anlaşılabilir. Devrinde ve daha sonra

¹⁰¹ Ö. Lütfi Barkan, "Fatih Cami ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM*, XXII, 1-4, s. 312; A. Süheyl Ünver, *Osmanlı Türkleri İlim Tarihinde Muvakkıthaneler*, Atatürk Konferansları V, 1971-1972'den ayrı basım, Ankara 1975, s. 221; S. Ünver, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 61.

¹⁰⁵ Ö. Lütfi Barkan, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM*, 1-4, s. 349.

¹⁰⁶ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 229; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, s. 144-5.

¹⁰⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 38050.

¹⁰⁸ BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 38050.

¹⁰⁹ BOA, Cevdet-Belediye, nr. 2045.

ları çok önemli bir yere sahip olan diğer bir muvakkıthane de Şehzade Camii Muvakkıthanesi'dir

Kanunî Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Süleymaniye Camii ve külliyesinin 1555 tarihli vakfiyesinde muvakkıthane ve muvakkıt ayrı bir bölümde ele alınarak şartları ve maaşı belirlenmiştir. Muvakkıthanelerin Süleymaniye Camii Muvakkıthanesi'nde olduğu gibi vakfiyelerdeki yeri genelde aynı ifadeler ile belirlenmekteydi. Buralarda yazılan şartlar genellikle şu mahiyette olmaktadır. Muvakkıt ilm-i nücûma yani astronomiye ait bilgilere vâkıf olacak, ezan vakitlerini müezzinlere bildirecek, Cuma ve bayram namazlarında hafızlar ve müezzinler ile birlikte mahfilde hâzır bulunacak ve günde on akçe maaş alacaktır¹¹⁰. Bu uygulama, devletin birçok yerinde, bu ve buna benzer ifadeleri ihtiva eden vakfiyeler ile uzun yıllar aynı şekilde uygulanmış¹¹¹. İstanbul'da câmilerdeki muvakkıtların yanı sıra sarayda da birtakım muvakkıtlar vardı ki bunlar da saray saatlerinin tamiri, bakımı ve padişah ve saray personeline namaz vakitlerinin bildirilmesi gibi işlere bakarlardı¹¹². Topkapı Sarayı'nda halen iki adet güneş saati ve birçok mekanik saat bulunmakta ve sergilenmektedir. Bu saatlerin bazıları saray muvakkıtları tarafından imal edilmişlerdir¹¹³.

Muvakkıtlar, asıl vazifeleri olan namaz vaktini belirleme işini güneş saati, su saati, kum saati ve gnomon gibi saatlerle yapmışlardır¹¹⁴. XVII. yüzyıldan sonra yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlayan mekanik saatlerin kullanımının artmasıyla muvakkıtların işi biraz kolaylaşmıştır. Bu saatlerin muvakkıthanelere gelmesiyle muvakkıtların görevleri bu saatlerin ayarını kontrol ve saatleri tamir etmeye dönüşmüştür. Hatta bazı muvakkıtlar saat dahi imal etmişlerdir¹¹⁵.

Muvakkıtlar muvakkıthanelerde yapması gereken işlerinin yanı sıra isteyenlere astronomi, astroloji ve takvim gibi konularda teorik ve pratik olarak

¹¹⁰ *Süleymaniye Vakfiyesi* (Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu), Ankara 1962, s. 34.

¹¹¹ Meselâ, Sultan Ahmed Camii Muvakkıthanesinin 1022/1613 tarihli vakfiyesinde burada Muvakkıt olacak kimse hakkında "*Evkât-ı ezana âlim ve saat-ı mikata câzim bir muvakkıt*" gibi bir ifade ile muvakkıtta aranılan şartlar belirtilmiştir, Ünver, s. 234.

¹¹² Şapolyo, "Muvakkıthaneler", s. 10.

¹¹³ Wolfgang Meyer, *İstanbul'daki Güneş Saatleri*, İstanbul 1985, s. 65-71, 79-81.

¹¹⁴ İslam'dan önce yapılmış olan saatler namaz vakitlerini belirleme maksadı ile yapılmadığından İslam astronomları güneş saatlerini namaz vakitlerine ve buldukları yerin konumuna göre tekrar ayarladılar.

¹¹⁵ Muvakkıt Ahmed Dede'nin şakirdinin saat takdiminden dolayı auyye-i seniyye itâsına dair 30 Şevval 1282 tarihli irade, BOA, İrade-Dahiliyye, nr. 38050.

dersler verirlerdi⁴¹⁶. Bu derslerde, mekanik ve güneş saati gibi vakit tayiniyle ilgili basit aletlerin yapımı da öğretilirdi⁴¹⁷. Bazı muvakkıthaneler, muvakkıtının bilgisine ve imkanına göre dönemin küçük birer rasathanesi veya basit astronomik gözleme merkezi gibi çalışmaktaydı. Astronomi bilgisi geniş ve bu konularda ders veren muvakkıtların etrafında oluşan kimseler ile muvakkıtın talebeleri arasında astronomi konuları tartışılır ve rubu tahtası, usturlab gibi bazı aletlerle basit gözlemler de yapılırdı⁴¹⁸. Astronomiyi iyi bilen bazı muvakkıtların namaz vakitlerinin tespiti yanında astronomi konularında eser verdikleri, astronomi aletleri imal ettikleri ve senelik takvimler hazırladıkları da bilinmektedir⁴¹⁹.

Geniş astronomi bilgisine sahip ve zîcleri kullanmasını bilen bazı muvakkıtlar takvim dahi neşretmişlerdir. Ayrıca birçok muvakkıt Ramazan gelmeden önce imsakiye hazırlar ve bunu muvakkıthanelerin duvarına asarlardı. Muvakkıtlar bunların yanında gerektiğinde ellerindeki aletler ve zîclerin yardımıyla kible tayini işini de yaparlardı⁴²⁰.

Muvakkıtların Tayini ve Muvakkıtlarda Aranılan Şartlar

Muvakkıthaneler doğrudan müneccimbaşılık makamına bağlı olmakla birlikte⁴²¹, gerektiğinde muvakkıthaneye yeni tayin edilecek kişilerin imtihanını müneccimbaşı yapardı⁴²². Muvakkıtlık, vakıfların imamet, hitabet, müezzinlik gibi cihât-ı ilmiye denilen kısmındandı. Bu sebeple muvakkıtlar cihet maaşı alırlar ve tayin edilirdiler⁴²³. Muvakkıtlık görevi babadan oğula intikal ederdi. Ancak baba "bilâ-veled" yani yerine geçireceği oğlu olmadığı halde veya yerine birisini tayin etmeden vefat ederse yerine müneccimbaşı huzurunda yapılan imtihanı kazanan birisi tayin edilirdi⁴²⁴. Bu işi iyi yapabilecek kimselerden tayin edilen muvakkıtlarda aranan şartlar, hemen her muvakkıthanenin bağlı bulunduğu külliyenin vakfiyesinde belirtilmiştir⁴²⁵.

⁴¹⁶ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 228.

⁴¹⁷ BOA, İrade, Dâhiliye. nr. 38050.

⁴¹⁸ İ. Parmaksızoğlu, "Muvakkıt", *TA*, XXV, 6.

⁴¹⁹ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 237, 240, 241.

⁴²⁰ Şapolyo, "Muvakkıthaneler", s. 11.

⁴²¹ A. Sayılı, *Observatory*, s. 315.

⁴²² BOA, Cevdet-Maârif, nr. 3693.

⁴²³ BOA, A. RSK, nr. 1509, s. 60; M. İpşirli, "Cihet", *DİA*, VII, 546-548.

⁴²⁴ BOA, 10 B 1261/1845 tarihli, Cevdet-Belediye, nr. 2045; BOA, Cevdet Maarif Tasnifi nr. 3693; Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 254.

⁴²⁵ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 255.

Muvakkıthanelerde çalışacak muvakkıtlarda aranılan umumi vasıflar şunlardır. Sanat-ı mikata vakıf, yani ibadetlerin zamanlarını, irtifâ alma fenini bilen, muvakkıthaneye ait saatleri gerektiğinde tashih ve doğruluğunu kontrol eden, ezan vakitlerini müezzinlere zamanında bildiren ve bu hizmetine mukabil her ay belirli bir ücret alan kişi muvakkıt olabilirdi¹²⁶.

Bayezid Camii gibi farklı özelliklere sahip bazı muvakkıthaneler muvakkıt olacak kişilerden duruma göre değişik bazı şartlar da isteyebilmekteydi.

Müneccimbaşı huzurunda yapılan imtihanı kazanan ve gerekli şartlara haiz olan muvakkıtlar ruûs kayıtlarına geçer ve gidecekleri yere tayinleri yapılırdı¹²⁷. Bazı muvakkıtların buldukları yerde örfî müddet olan bir yıl kaldıkları ve bu bir yılın sonunda başka yere tayin edildikleri de görülmüştür. Ancak bu uygulamanın ne kadar yaygın olduğu hususunda bilgimiz bulunmamakta ve buna dair şu anda elimizde sadece bir kayıt bulunmaktadır. Muvakkıtların tayini kazasker tarafından yapılır ve tayini ruûs defterlerine kaydolunurdu.

Osmanlı Devleti'nde herhangi bir muvakkıthaneye muvakkıt tayini yapıldığında XIX. asrın sonlarına kadar takip edilen resmî prosedür şu şekildedeydi: Önce boşalan muvakkıtlık makamı için müneccimbaşı huzurunda adaylar imtihan edilirlerdi. İmtihanı kazanan muvakkıt adayı tayin edilmek üzere Divân-ı hümâyûn ruûs kalemine kaydedilir. Ayrıca imtihanı kazanan kişi imtihanı kazandığını ve hangi muvakkıthanenin nasıl bir halde iken boşaldığını ve kendi durumunu bildiren, sadrazama hitaben yazdığı bir dilekçe ile divâna müracaat eder. Divân bu muvakkıthanenin son durumu hakkında Evkaf muhasebesi kaleminden bilgi ister. Evkaf muhasebesi kaleminde sabıkî kaydı yazılır. Bu yazı diğerlerinden farklı olarak siyakat ile yazılır. Evkaf muhasebesi tarafından verilen bilgilerden sonra müracaat eden şahsın imtihanı kazandığına dair imtihanı yapan müneccimbaşıdan i'lamı istenir. Müneccimbashının adayın imtihanı kazandığına dair i'lamını vermesiyle müracaat eden şahsın bütün kayıtları bir araya toplanmış olduğundan ve gereken netice alındığından telhisi istenir. Neticede telhisi yazılır ve ne kadar maaş ve hangi şartlar ile tayin edildiğini bildiren bir telhisiyle beratının verilmesi istenir. Böylece muvakkıtın tayini yapılmış ve görevine başlaması için izin verilmiş olur.

¹²⁶ Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 254-255; Ünver, "İstanbul Muvakkıthaneleri...", s. 45.

¹²⁷ BOA, HH, nr. 15462.

Muvakkıtlara, vakfiyelerde belirtildiği gibi XIX. asrın ortalarına kadar on akçe yevmiye ve ayrıca yüz kuruş ev kirası verilmekteydi. XIX. asrın ortalarından itibaren maaşı aynı kalırken ev kirası 200 kuruşa yükseltilmiştir. Bazı muvakkıthanelerde üç, bazılarında da on akçe gibi sembolik bir maaşın son dönemlere kadar devam etmiş olması bu işle uğraşanları ikinci bir işte çalışmaya sevk ettiğinden, asıl vazifeleri bazen aksamıştır¹²⁸.

Muvakkıtlar genellikle zaman tayiniyle ilgili astronomi ve matematik konularına ilgi göstermişlerdir. Bazıları bu konularda eser verebilecek kadar ileri derecede bilgi sahibi olmuşlardır. Bu sebeple muvakkıtların ve muvakkıthanelerin Osmanlı bilim tarihinde önemli bir yeri vardır. Bazı dönemlere ve muvakkıtlara bakarak, muvakkıtlar küçük bir râsıd, muvakkıthaneler de birer zaman tayini rasathanesi olarak düşünülse de muvakkıthanelerin tam bir rasathane olduğu söylenemez¹²⁹.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde mekanik saatlerin artması, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde saat kulelerinin yapılmaya başlanmasıyla muvakkıtlığa olan alâka biraz azalsa da¹³⁰ halkın muvakkıthanelere olan ilgisi pek azalmamış, muvakkıthane duvarlarına asılan saatlerden¹³¹ saat ayarı ve namaz vakitleri takip edilmiştir. Cumhuriyetin kurulmasıyla ilga edilen müneccimbaşılık (1924) yerine *başmuvakkıtlık* adı altında bir müessese kurulmuştur. *Başmuvakkıt* tarafından idare olunan bu müessese 20 Eylül 1952 yılında kapatılıncaya kadar fonksiyonlarını yerine getirmiştir¹³².

Osmanlı döneminde yapılan muvakkıthanelerin pek çoğunun binası halen mevcut olmasına rağmen içindeki astronomiye ait önemli aletler ve saatler bazı merkezlere toplanmıştır. Bazı muvakkıthanelerde sadece eski büyük saatlerin konulması için yapılmış mermer kaidelerden ve camilerin duvarlarındaki güneş saatlerinden başka iz kalmamıştır. Binalar ise istimlâk ve ilgi-

¹²⁸ BOA, Cevdet-Belediye, nr. 2045; Fatih Muvakkıthanesine ait (901/1496) vakfiyeye göre de günlük 10 akçedir. Ünver, s. 241; E.Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, İstanbul 1973, III, 358; Süleymaniye vakfiyesinde de muvakkıta günlük on akçe verilmekte idi, *Süleymaniye Vakfiyesi*, s. 34.

¹²⁹ A. Sayılı, *Observatory*, s. 338.

¹³⁰ Parmaksızoğlu, "Muvakkıt", *İstanbul Ansiklopedisi*, XXV, 6.

¹³¹ Meselâ, Eminönü Yeni Cami Muvakkıthanesinin duvarında iki yuvarlak saat bulunmaktaydı ki bu saatlerden birisi alaturka diğeri de alafranga saati göstermekteydi, Şapolyo, *a.g.m.*, s. 10.

¹³² Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 225.

sizlik yüzünden ya tamamen yıkılmış yahut kalanları da camilere ait birer lojman veya depo olarak kullanılmakta, bazıları ise yıkıntı halinde ya da yıkılmaya terk edilmiş durumdadır¹³³.

İstanbul'daki bazı meşhur muvakkıthanelerin, müneccimbaşlarının yetişmelerinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Zira rasathanelerden başka fiili olarak astronomik çalışma yapılabilen tek müessese muvakkıthanelerdir. Özellikle Yavuz Sultan Selim Camii ile Şehzade Camii muvakkıthanelerinde birçok ünlü muvakkıt ve müneccimbaşı vazife yapmıştır. Sultan Selim Camii'nin ilk muvakkıtlarından Mustafa b. Ali el-Muvakkıt burada uzun müddet vazife yapmıştır. İlk müneccimbaşılardan olan Mustafa b. Ali'den dört asır sonra gelen ve aynı zamanda son müneccimbaşı olan Hüseyin Hilmi Efendi (ö. 1924) de Sultan Selim Camii'nde muvakkıtlık yapmış ve o da Mustafa b. Ali gibi "Sultan Selim Camii Muvakkıtı" diye meşhur olmuştur¹³⁴.

Mekteb-i Fenn-i Nücûm

Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi ve müneccim-i sâni Sadullah Efendi'nin gayretleriyle kurulan bu mektep, Tanzimat'ın ilanından önce açılan mekteplerdendir¹³⁵. Mekteb-i Fenn-i Nücûm, Mekteb-i Müneccimîn ve Mekteb-i Fünûn-ı Nücûm gibi adlarla bilinen bu mektep, Osmanlı Devleti'nde astronomi eğitimi için açılan ilk ve tek okul olmasından dolayı büyük öneme sahiptir. Ancak çok kısa bir ömrü olması sebebiyle eğitim tarihçilerimizin ilgisinden mahrum kalmıştır. Bu yüzden mektep hakkında Osman Ergin Bey'in *Türkiye Maarif Tarihi* adlı eserinin dışında, vakanüvis tarihlerinde ve diğer maarif tarihlerinde herhangi bir bilgiye rastlayamamaktayız. Osman Ergin Bey'in *Maarif Tarihi*'nde verdiği bilgiler, Başbakanlık

¹³³ İstanbul'daki Muvakkıthanelerle ilgili daha fazla bilgi için bk. Salim Aydüz, "İstanbul'da Zamanın Nabzını Tutan Mekânlar", *İstanbul*, 51 (Eylül 2004), s. 92-98.

¹³⁴ Yusuf b. Ömer es-Saatî, *Sahâif-i Takvim*, TSMK, nr. A. 1960, s. 28a; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II, 367; BOA, A. RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1497/46, s. 23; BOA, A. RSK, *Ruûs Defteri*, nr. 1519/68, s. 74-77; Müneccimek, *el-Makalat-ı Sâliye fi Resm-i Alât-ı Zilliyeh*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 40, s. 32a; S. Ünver, *Osmanlı Türkleri*, s. 250; Naîmâ, *Târih*, III, 74, V, 29; Atâî, 764; *Sicill-i Osmanî*, IV, 154, 377; A. Lütfî, *Târih*, X, 147; Mehmed Sâdık, *İhtisârü'l-Cedveli'l-kebir li Salihî'l-mimari*, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 232, s. 26b.

¹³⁵ Meşhur *Laland Zic'i*'ni tercüme eden Hüseyin Hüsnü Efendi'nin bu okulun açılışında, Fransızca bilmesi ve bazı Fransızca eserlerden dolayısıyla Fransız İlimler Akademisi ya da Fransız Astronomi Cemiyeti'nden esinlenmiş olması muhtemeldir. Ancak bunun açık bir şekilde ifade edilebilmesi için her iki kuruluşun iyice incelenmesi ve araştırılarak karşılaştırılması gerekmektedir. Özellikle son dönem Osmanlı aydınlarının üye oldukları Fransız Astronomi Cemiyeti, Osmanlı aydınları tarafından iyi bilinmekteydi.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan iki tahsisat belgesine dayandığından sınırlı bilgiler ihtiva etmektedir⁴³⁶.

Mektebin Açılışı

Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un ne zaman açıldığı tam olarak tespit edilememektedir. Konu ile ilgili (25 Recep 1256) 22 Eylül 1840 tarihli ilk vesikada okulun "müceddeden inşa edildiğinden" bahsedilmekte ve kısa süre içerisinde ileride konu edineceğimiz bir takım faaliyetlerin yapıldığına işaret edilmektedir⁴³⁷. Belgede verilen bilgilere göre mektebin bir sene kadar önce açılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, Mektebin tesisinde 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın herhangi bir etkisinin olup olmadığı tam olarak anlaşılamamaktadır. Bununla birlikte, Mekteb-i Fenn-i Nücûm; Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyılın başlarından itibaren, mühendishâneleri de göz önünde bulunduracak olursak, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren açılmaya başlayan Tıbbiye gibi Avrupa tarzı mekteplerden sayılabilir. Zira, daha önce de bahsedildiği gibi Mektebin ilk müdürü ve kurucusu olan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin kişiliği, Mektebin tesisinde, Fransa Astronomi Cemiyeti'nin veyahut benzer bir kurumun etkisi altında bulunduğunu göstermektedir.

Mektebin Kuruluş Gayesi

Vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla, Mekteb-i Fenn-i Nücûm'a klâsik medrese mezunu kimseler arasından seçilen ve astronomi öğrenmeye talip olan öğrenciler alınmaktaydı. Mektepteki eğitimin süresi tam olarak belli değildir. Talebeler Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da takvim yapmayı, Ramazan ayında imsakiye hazırlamayı ve aynı zamanda vakit tayiniyle ilgili astronomi ilimlerini öğrenirlerdi. Nitekim Sadullah Efendi bir belgede "...zabt-ı sinîn-i şuhûr ve ahbâr-ı evkât-ı salât için tahsîl olunmakta olan Fenn-i Nücûmun mebdei ve esası olan rakam-ı takvim istihracı.." şeklinde bir cümle ile kuruluş maksadını ifade etmektedir. Astronomi dersleri yanında ilm-i mîkat adı verilen ve muvakkıtlar tarafından namaz vakitlerinin tayini için kullanılan derslerin verilmesi, mektebin hem devlet işlerinde kullanılacak takvimleri yapmak üzere müneccimleri yetiştirme, hem de camilerin ve şehirlerin muvakkıt ihtiyacını karşılamak maksadıyla açılmış olduğunu göstermektedir⁴³⁸.

⁴³⁶ O. N. Ergin, *Maârif*, I-II, 190; N. Gökdoğan, *a.g.m.*, s. 469-475.

⁴³⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 25 B 1256, nr. 1015.

⁴³⁸ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 13 RA 1258, nr. 2826.

Mektebin Yeri

Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un müstakil bir binasının olup olmadığı husûsu tam olarak tespit edilememektedir. Özellikle ilk yıllarında dersler müneccimbaşının konağında veyahut ders veren her hocanın kendi evinde yapılmaktaydı. Sadullah Efendi, Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin vefatından sonra, Sadaret'e yazdığı bir arz ile Sultan II. Mahmud'un kendisine hediye ettiği sahilhânenin, varislerinden satın alınarak Mekteb-i Fenn-i Nücûm talebelerine ders yeri olarak tahsis edilmesini aynı zamanda kendisi için bir ev olarak verilmesini istemiştir⁴³⁹. Bu arada arzısında, kirada oturduğundan ve hayli borç içinde bulunduğundan bahseden Sadullah Efendi, Mekteb-i Fenn-i Nücûm talebelerinin derslik bulmakta sıkıntı çektiklerinden de bahsetmiştir. Bunun üzerine yazılan cevapta, sahilhânenin Sultan II. Mahmud tarafından Hüseyin Hüsnü Efendi'ye ihsân-ı şâhâne olarak tahsis edildiği ve tahsis kayıtlarında buranın Tencimhâne olmasına dair bir kaydın bulunmadığı belirtilmiştir. Belgede, Sadullah Efendi'nin sahilhâneyi almaktan maksadının mektep talebelerinin eğitimini orada icra etmek olduğu ve Mekteb-i Fenn-i Nücûm talebelerinin derslik ihtiyacının giderilmesi için Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye binasından bir odanın tahsis edilebileceği, bunun için Hekimbaşıyla görüşmesi gerektiği belirtilmiştir⁴⁴⁰. Talebelere derslik bulma ihtiyacı yanında kendisine de ev bulma sıkıntısında olduğu anlaşılan Sadullah Efendi, bu talebini birkaç kez daha tekrarlamış ise de kendisine müsbet cevap verilmemiştir⁴⁴¹. Ayrıca sahilhânenin 200000 kuruşa satın alındığı ve bunun yarısının Evkaf, diğer yarısının da Maliye hazinesinden karşılandığı belirtilerek tekrar satın almanın çok fazla masraf olacağı, tabiatıyla bunun da mümkün olamayacağı ifade edilmiştir. Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un Tıbbiye binasında eğitime devam edip etmediği belirtilmemiştir. Ayrıca Rıza Tahsin Bey'in *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye* adlı eserinde de konu ile ilgili maalesef herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁴⁴².

Mektepteki Eğitim

Daha önce belirttiğimiz gibi Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da takvim yapımı ve vakit tayiniyle ilgili astronomi konularında eğitim verilmektedir. Dönemin diğer okulları gibi Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da da beş gün ders, Salı ve Cuma

⁴³⁹ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 13 RA 1258, nr. 2826.

⁴⁴⁰ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 13 RA 1258, nr. 2826.

⁴⁴¹ BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 13 RA 1258, nr. 2826.

⁴⁴² Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul 1328.

günleri tatil yapılmaktadır. Müneccimbaşı ve müneccim-i sânidan başka kimlerin ders verdiği vesikalarda belirtilmemekle beraber⁴⁴³, Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da başka hocaların da ders verdiği tahmin edilmektedir. Mektepteki talebeler öncelikle takvimlerin nasıl yapıldığını öğrenmekteydiler. Nitekim, Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, mektep ile ilgili ilk belgede öğrencilerin takvim yapma işini kısa sürede öğrendiklerini ve bu süre içerisinde her birinin bir takvim hazırladığını belirtmektedir. Takvim yapımı yanında okulda gösterilen en mühim ders, "ilm-i mikat" adı verilen ve muvakkıtların asli vazifesi olan namaz vakitlerinin tayinidir. Bu derslerin talimi esnasında okutulan kitaplar hususunda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Ayrıca ne tür astronomi aletlerinden yararlanıldığı da bilinmemektedir. Mekteb-i Fenn-i Nücûm'da, namaz vakitlerinin hesaplanmasının öğretilmesi ve muvakkıthanelerde görev yapacak kimselerin yetiştirilmesi de hedefleniyordu⁴⁴⁴.

Mektebin Talebeleri

Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un pek fazla sayıda talebesi yoktur. Mektebin ilk yılında gelen talebelerin sayısı dördüttür. Vesikalarda ismi zikredilen ve kendilerine "şakird" denilen birinci sınıf talebeleri şunlardır. Ahmed Eşref Efendi, Ahmed Muhsin Efendi, Hasan Efendi ve Mehmed Efendi.

Ahmed Eşref Efendi, mektebin *mümeyyiz-i evveli* (sınıf kâtibi ya da hocaların yardımcısı) olup daha sonra müneccimbaşı olan Tarsusîzâde Osman Kâmil Efendi'ye (öl. 1896) ilm-i hey'et, nücûm ve ilm-i mikat dersleri vermiştir. Medrese mezunu olduğu anlaşılan Eşref Efendi'ye yaptığı takvimlerden dolayı İstanbul müderrisliği ruusu verilmiştir⁴⁴⁵.

Ahmed Muhsin Efendi ise, Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un müdürü Müneccimbaşı Seyyid Sadullah Efendi'nin oğludur. Daha önce de bahsedildiği üzere babasının müneccimbaşı olması üzerine, yerine müneccim-i sâni olmak istediye de, Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Osman Saib'i tayin etmesiyle isteğine kavuşamadı⁴⁴⁶. Bunun üzerine Mekteb-i Fenn-i

⁴⁴³ Müneccimbâşılar ayrıca isteyenlere özel astronomi dersleri de verirlerdi. Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'nin takvim yapmayı öğrettiği Seyyid Sadullah Müderrisîzâde b. Abdülkerim b. Şeyh Mustafa el-Ankaravî'nin (öl. 1272/1856) hazırladığı takvimlerin bazıları için bkz. Kandilli Rasathanesi Ktp. nr. 334 ve Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Ryz. nr. 231.

⁴⁴⁴ O. N. Ergin, *Mâarif*, I-II, 190.

⁴⁴⁵ İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi (İMŞSA), Dosya nr. 1155.

⁴⁴⁶ Ahmet Muhsin Efendi ile Osman Saib Efendi'nin müneccim-i sânilige atanması mevzu bahis olduğunda özellikle Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin "*Sâib Efendi'nin malûmatı*

Nücûm'a talebe oldu¹¹⁷. Babasının vefatından sonra Osman Saib Efendi müneccimbaşı, Ahmed Muhsin Efendi de müneccim-i sâni olmuştur (2 Ocak 1849). Ahmed Muhsin Efendi, mektebin ilk yılında yaptığı takvimlerden dolayı İstanbul müderrisliği ruûsu ile taltif edilmiştir.

Mektebin üçüncü talebesi Hasan Efendi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Eşref ve Muhsin Efendiler ile birlikte yaptığı takvimden dolayı kendisine 500 kuruş atıyye verilmiştir. Ayrıca mektebe devam etmeyen Mehmed Efendi'nin maaşı kendisine eklenmiştir¹¹⁸ (Bk. Ek. 12).

Mektebin son talebesi olan Mehmed Efendi ise, mektebe bir müddet devam etmiş ancak daha sonra derslere gelmeyecek eğitimini yarım bırakmıştır. Diğer talebeler gibi takvim yapmayan Mehmed Efendi'nin maaşı kesilmiş ve derslere karşı lakayt davranmasından dolayı mektepten çıkartılmış, 200 kuruşluk aylığı da Hasan Efendi'nin maaşına zam olarak ilave edilmiştir.

Mektep talebeleri, hazırladıkları takvimleri aynı zamanda mektebin müdürü olan Müneccimbaşı vasıtasıyla Padişah'a sunarak çeşitli hediye ve in'amlar almaktaydılar. Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, "müddet-i kalîle zarfında dört kıta rakam takvimini hesâb ve istihrac eyledikleri", ayrıca "fenn-i merkûmu ta'allüm ve istifadede sa'y ve gayret etmede olduklarını, az vakitte tahsîlatları derece-i kemâle vâsıl olmakta olduğunu ve bu makûlelerin bir gûna mukâfât-ı seniyyeye mazhâriyetle mesrûriyetleri bir kat daha şevk ve hâhişlerini mücib olacağını" ifade ederek Sultan Abdülmecid'ten takvim yapan kimseleri ödüllendirmesini istemiştir. Bu arada Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi kendisinin de bir gûna maaşı olmadığından ve Müneccim-i sâni Sadullah Efendi'nin de borçlu olduğundan dolayı ümit içinde olduklarını ilave etmiştir. Mektep talebelerine yukarıda bahsettiğimiz şekilde ih-san-ı hümâyûn sâdir olurken, müneccimbaşıya yakın bir zamanda evine hırsız girdiği için 15000 kuruş verildiğinden dolayı bu sefer verilmeyeceği, Sadullah Efendi'ye de 4000 kuruş in'am verilmesi kararlaştırılmıştır.

ubbiyeden ziyade fenn-i nücûma maharetü ve Muhsin Efendi'ye vücuhla rüçhaniyeti olduğundan hizmet-i mezkûrenin Sâib Efendi'ye ihalesi..." yönündeki tavsiyesi üzerine hareket edilerek Sâib Efendi Tıbbiye muallimliğinden alınarak bu makama getirilmiştir. 22 Zilkâde 1256 tarihli (BOA) İrade-Dâhiliye, nr. 1426.

¹¹⁷ BOA, İrade-Dâhiliye, 7 S 1265, nr. 10288; *Sicill-i Osmanî*, IV, 100; BOA, İrade-Dâhiliye, nr. 1015; nr. 1265, nr. 1426; *SO*, IV, 100; Cevdet, *Târih*, X, 212; A. Lütfi Efendi, *Tarih*, IX, 120.

¹¹⁸ BOA, İrade-Dâhiliye, sene 1258, nr. 2826; BOA, İrade-Dâhiliye, sene 1256, nr. 1015.

Mektebin ilk yılında dört olan talebe sayısı, 1842 yılında altı kişiye kadar çıkmıştır. Bu sene Müneccimbaşı Sadullah Efendi'nin gayretleriyle takvim hazırlayan mektep şakirdlerinin takvimleri yine padişaha sunulmuştur. Konu ile ilgili belgede, daha önce olduğu gibi, Sadullah Efendi 50000 kuruş borcu olduğunu ve ayrıca kirada oturduğunu belirterek, selefi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin sahilhânesinin kendisine verilmesini, ayrıca borcunun ödenmesinde yardımcı olunmasını tekrar istemiştir. Ancak sadareten verilen cevapta sahilhânenin verilemeyeceği, borcunun da ödenmesinin mümkün olmadığı belirtilmiş, takvimler için ödenecek ihsanlar ise zikredilmemiştir.

Mektebin Aylık Tahsisatı

Mekteb-i Fenn-i Nücüm'un aylık 5500 kuruş tahsisatı bulunmaktaydı. Maliye hazinesinden her ay düzenli olarak ödenen bu maaşın bir kısmı müneccimbaşıya, diğer kısmı da mektebin talebelerine aitti. Maaşın her ay ödenmekte olduğuna dair elimizde iki belge bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 1257 yılı Zilkade ayına⁴⁴⁹, diğeri de 1259 yılının Şubat ayına aittir⁴⁵⁰. Her iki belgede de maaşın daha önceki aylarda düzenli olarak ödendiğine dair sabıki kaydı bulunmaktadır. Cevdet tasnifi Maarif belgeleri arasında bulunan vesikaların her ikisinin başında, Müneccimbaşı Seyyid Sadullah Efendi'nin mührünü taşıyan şu ibareler yer alır "Bâ irâde-i şâhâne Mekteb-i Fenn-i Nücüm'a ve müneccimbaşı dâîlerine Mâliye hazîne-i celîlesinden mâh be mâh i'ta buyrulan beş bin beş yüz kuruşun iş bu bin iki yüz elli dokuz senesi Şubatuna mahsûben bâ hazîne-i merkûme cânibinden i'tası bâbında emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir". Mekteb-i Fenn-i Nücüm talebelerinin her biri ayda 200 kuruş almaktaydı⁴⁵¹. Bunun yanında müneccimbaşı, müneccim-i sâni ve talebeler derslerde yaptıkları takvimleri zaman zaman padişaha sunmuşlar ve karşılığında bazı isteklerde bulunmuşlardır. Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi bir takvim takdimi esnasında verdiği takdirde, bu talebelerin fenn-i nücüm öğrenmede gayretli ve istekli olduklarını, az zamanda mühim mesafe kat ettiklerini belirterek padişahın bu tak-

⁴⁴⁹ Mekteb-i Fünûn-u Nücüm talebelerine ve müneccimbaşılara her ay maliyeden muhassas 5.500 kuruşun verilmesine dair müneccimbaşının tavrı, BOA., M. Cevdet, Maârif, tarih 28 Zilkade 1257, nr. 2391; BOA, M. Cevdet, Maârif, tarih 9 Safer 1259, nr. 6665.

⁴⁵⁰ İMŞSA, Dosya nr. 1155.

⁴⁵¹ Aynı yıllarda Mekteb-i Tıbbiye talebelerine aylık 25 kuruş verilmesine bakılırsa Nücüm Mektebi'nin talebelerine verilen bu maaş oldukça yüksek bir maaşur. *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, s. 23.

vimler karşılığında vereceği ihsan ile talebelerin aşk ve şevklerinin daha da artacağını belirtmeyi ihmal etmemiştir⁴⁵². Talebelerin bu istekleri yerine getirilerek yaptıkları takvimlerden dolayı mükafatlandırılmışlardır. Bu takdimler esnasında mektebin talebeleri yanında hocalarına da ihsanlarda bulunmuştur. Mektebin ilk açıldığı senelere ait takvim takdiminde Müneccimbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, Müneccim-i sâni Sadullah Efendi ile mektebin ilk talebelerinden Hasan Efendi'ye birer miktar atıyye, Eşref ve Muhsin Efendi'ye de İstanbul Müderrisliği ruûsu talebinde bulunmuştur. Neticede Sadullah Efendi'ye gösterdiği gayretten dolayı 4000 kuruş, Hasan Efendi'ye yaptığı takvimden dolayı 500 kuruş atıyye verilmiş, Eşref ve Muhsin Efendiler de İstanbul ruûsuna nail olmuşlardır.

Mektebin Kapatılması

Elimizde bulunan sınırlı sayıdaki vesikadan hareketle mektebin kesin açılış tarihini tespit edemediğimiz gibi kapanış tarihini de belirleyemeyiz. Yaklaşık altı yedi sene kadar eğitime devam eden Mekteb-i Fenn-i Nücûm ile ilgili arşivlerde bulunan son belge 11 Mart 1843 tarihlidir. Bu belge, mektebin aylık tahsisatıyla ilgili olup eğitimin devam etmekte olduğunu göstermektedir. 1880 yılında Müneccimbaşı olan Tarsusizâde Osman Kâmil Bey'in kendi yazdığı hal tercümesinde bulunan bir kayıta da mektebin 1845 yılından önce mülga olduğu belirtilmektedir. Daha önce de ifade edildiği gibi mektep talebelerinden Ahmed Eşref Efendi, Osman Kâmil Bey'e astronomi dersleri vermiştir. Osman Kâmil Bey, bu husûsu belirtirken, «mülga Mekteb-i Fenn-i Nücûm'un mümeyyiz-i evveli Eşref Efendi» diye ifade etmiştir⁴⁵³.

Elimizdeki belgelerde mektebin kapanma sebepleri hakkında bilgi yoktur. Ancak mektebe çok fazla rağbetin olmaması, müstakil bir binasının bulunmayışı, ya da Müneccimbaşı Sadullah Efendi'nin sürekli istekleri muhtemelen mektebin kapanmasında etkili olmuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin bilim müesseselerinden birisi olan müneccimbaşılık, geniş olmayan kadrosuyla ve pek fazla yaygın olmayan teşkilâtıyla on beşinci asrın sonlarından devletin yıkılışına kadar varlığını

⁴⁵² BOA, İrade-Dâhiliye, tarih 25 B 1256, nr. 1015.

⁴⁵³ İMŞSA, Dosya nr. 1155.

sürdürmüş bir kurumdur. Otuz yedi müneccimbaşının görev yaptığı bu müessesenin başında bulunan müneccimbaşılar, ilmiye sınıfına mensup olup gerek astronomi gerekse diğer alanlarda pek çok kıymetli eserler vermişlerdir. Ayrıca görevleri boyunca her sene düzenli olarak takvim hazırlamışlardır. İstanbul rasathanesinde birtakım astronomi gözlemleri yapılmasına rağmen uzun süreli olamamıştır. Buna rağmen müneccimbaşılarının yetiştirdikleri talebeler ve telif ettikleri eserler sayesinde son derece önemli çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Bir yandan İslam tarihinin eserlerini kullanan müneccimler bir yandan da Avrupa'daki astronomi alanındaki yeni faaliyetleri yakından takip etmişlerdir. Bu bağlamda bir astronomi okulu açılmış ancak o da rasathane gibi uzun ömürlü olmamıştır. Müneccimbaşılık müessesesinin hekimbaşılık ve cerrahbaşılık gibi kurumlarla da ilişkisi ele alınarak geniş bir değerlendirilmesinin yapılması, kurumun işleyişinin anlaşılması ve Osmanlı müesseseleri ve medeniyeti tarihindeki yerinin belirlenmesi açısından faydalı olacaktır. Ayrıca kurumun detaylı bir biçimde incelenmesi Osmanlı astronomi ve astroloji tarihinin en iyi şekilde anlaşılması için de faydalı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- "Die Augen auf die Sterne gerichtet", *Der Spiegel*, 16 Mai 1988, nr. 20, s. 168-180.
- Abdurrahman, *Takvîmü't-tâm*, Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. nr. 1978/2.
- Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982.
- Ahkâm Risalesi*, Millet Ktp, Ali Emiri, ryz. 237.
- Ahkâm-ı sâl 1283*, ts.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, İstanbul 1309, XII, 140.
- Ahmet Lütü Efendi, *Vak'anüvis' Ahmed Lütü Efendi Tarihi* (Yay. Haz, M. Aktepe), Ankara 1988.
- Akbulut, A. Ziya, *Not Defteri*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 121.
- Akif Mehmed Efendi, *Tarih-i Cülûs-ı Sultan Mustafa-yı Sâlis*, Süleymaniye Ktp., Es'ad Ef. nr. 2108.
- Alaeddin Mansur, *Şehinşahnâme*, İÜK, nr. FY1404.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1980.
- Ali Cevad, *Tarih ve Coğrafya Lügatı*, İstanbul 1313.

- Ali Kuşçu, *Mir'atü'l-Âlem (Evrenin Aynası): Ali Kuşçu'nun Fethiyye Adlı Eserinin Çevirisi* (çev. Seyyid Ali Paşa; haz. Yavuz Unat), Ankara 2001.
- Ali Seydî Bey, *Teşrifat ve Teşkilatımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 17, İstanbul Ts. Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, İÜ. Ktp. nr. 5959.
- Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar*, Ankara 1973.
- Mütercim Asım, *Tarih*, İstanbul, ts.
- Atsız, N., "Fatih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihî Bir Takvim", *İstanbul Enstitüsü Dergisi III*, İstanbul 1957, s. 17-23.
- Atsız, N., *M. Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1940.
- Aydüz, Salim, "Abbas Vesim Efendi", *YYOA*, İstanbul 1999, I, 3-4.
- _____, "Hüseyn Hüsnu Efendi", *YYOA*, I, 583-584.
- _____, "İbrahim (Durakpaşazade, Mir)", *YYOA*, I, 616-617.
- _____, "İslam Medeniyetinde Burçlar ve Yıldızlar", *P Sanat Kültür Antika Dergisi*, İstanbul, Bahar 2003, s. 78-95.
- _____, "İsmail Efendi (Halifezâde Çınarî)", *YYOA*, I, 669.
- _____, "İstanbul'da Zamanın Nabzını Tutan Mekânlar", *İstanbul*, 51 (Eylül 2004), s. 92-98.
- _____, "Kandilli Rasathanesi", *DİA*, XXIV, s. 301-303.
- _____, "Mehmed Çelebi", *YYOA*, İstanbul 1999, II, 119.
- _____, "Mustafa Behçet Efendi", *YYOA*, II, 290-292.
- _____, "Müneccimbaşı Takvimlerinin Tarihi Değeri", *Cogito*, İstanbul, Bahar 2000, s. 132-144.
- _____, "Osman Saib Efendi", *YYOA*, II, 415-416.
- _____, "Takiyüddin Râsîd", *YYOA*, İstanbul 1999, I, 603-605.
- _____, "Uluğ Bey Zîci'nin Osmanlı Astronomi Çalışmalarındaki Yeri ve Önemi", *Bilig*, Bahar 2003, sayı 25, s. 139-172.
- Ayn Ali Efendi, *Risale-i Vazife-Horan ve Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman*, İstanbul 1280.
- Ayverdi, E. Hakkı, *Osmanlı Mimarîsinde Fatih Devri*, İstanbul 1973.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâ'ü'l-mü'elifîn ve âşârü'l-musannifîn*, İstanbul 1951-55.
- Barkan, Ö. Lütfi, "Ayasofya Camii ve Eyüb Türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM*, 1-4, s. 349.

- _____, "Fatih Camii ve İmaret-i Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İFM*, XXII, 1-4, s. 312.
- _____, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri (İlave: V)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, nr. 1-4, İstanbul 1955, s. 314-329.
- _____, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı (1550-1557)*, Ankara 1972, 1, 50.
- _____, "H. 974-975 (1567-1568) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XIX, nr. 1-4, İst, 1960, s. 288.
- Başbuğ, Hayri, "Nevruz", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 34, Şubat 1985, s. 74-79.
- Bayat, Ali Haydar, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşı ve Hekimbaşılık", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul Nisan 1989, sayı. 59, s. 55-56.
- Bayram, Hüseyin, "Beyaz Saray'ın Kırmızı Salonu", *Zaman*, 10 Aralık 1992, s. 12.
- Behçetî İsmail Hakkı, *Merâkîd-i Mü'tebere-i Üsküdar*, Hacı Selim Ağa Ktp. Hüdai Efendi, nr. 1193, s. 38. BOA, A. MKT. MHM, 9/23, 1265. 1. 27.
- BOA, A. RSK, nr. 1571-120; nr. 1497/46; nr. 1519/68; nr. 1553/102; nr. 1571/120; nr. 1509.
- BOA, Ali Emiri, L Abdülhamid, nr. 1180; nr. 1466.
- BOA, Ali Emiri, IV. Mehmed, nr. 11833.
- BOA, Cevdet-Askerî, nr. 23397.
- BOA, Cevdet-Belediye, nr. 2045.
- BOA, Cevdet-Maarif, nr. 41; nr. 192; nr. 195; nr. 1763; nr. 2391; nr. 2541; nr. 3567; nr. 3613; nr. 3693; nr. 4748; nr. 4943; nr. 5236; nr. 5316; nr. 5621; nr. 6325; nr. 6348; nr. 6665; nr. 6999. nr. 7943.
- BOA, Cevdet-Saray, nr. 59; nr. 644; nr. 1873; nr. 6711.
- BOA, D. BŞM, nr. 42470.
- BOA, D. TŞF, nr. 2/62; D. TŞF, nr. 3/21; D. TŞF, nr. 3/70; D. TŞF, nr. 3/94; D. TŞF, nr. 6/31; nr. 7/9; nr. 7/51; nr. 9/39; D. TŞF, nr. 273.
- BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 1753; nr. 1753a; nr. 15462; nr. 56678.
- BOA, İbnülemin, Hatt-ı Hümayûn, nr. 561; nr. 562.
- BOA, İbnülemin, Maliye, nr. 4922.
- BOA, İbnülemin, Tevcihin, nr. 37.

- BOA, İrade, Dâhiliye, nr. 101; nr. 109; nr. 724; nr. 1015; nr. 1265; nr. 1367; nr. 1426; nr. 2826; 10451; nr.10288; nr 38050.
- BOA, K. Kepeci, Rûzname, nr. 1863; nr. 1864.
- BOA, K. Kepeci, *Tayinat Defteri*, nr. 676 mükerrer 1; nr. 676 mükerrer 2; nr.7237.
- BOA, Kamil Kepeci, *Rûzname*, nr. 1863, s. 131.
- BOA, Maliyeden Müdevver nr. 23; nr. 5586.
- BOA, *Mühimme Defteri*, nr. 34; nr. 40.
- BOA, *Sicill-i Ahvâl*, nr 4; nr. 47.
- BOA, *Teşrifat Defteri*, nr. 676 Mükerrer 2, Sayfa 16.
- Bouvat, L., "Uluğ Bey", *İA*, XIII, 27.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 300.
- Cari Brockelman, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937, Supplement, II, 637.
- Celal Es'ad (Arseven), *Eski Galata ve Binaları*, İstanbul 1329, 16, 90-95.
- Cengiz Aydın, "Ali Kuşçu", *DİA*, II, 408-410.
- Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, cilt I-II.
- Cihangirli M. Sâdık Efendi, *Tali'-i Vilâdet-i Cihangirli Mehmed Sâdık Efendi*, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 324/2.
- Demir, Remzi, "İstanbul Rasathanesi'nde Yapılmış olan Gözlemler", *Belleten* C. LVII, 11, s. 161-172.
- Dizer, Muammer, *Uluğ Bey*, Ankara 1989.
- Dukas, *Bizans Tarihi* (Terc. VL. Mırmıroğlu), İstanbul 1956.
- Dursun, Davut, *Din Bürokrasisi, Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İstanbul 1992.
- Ebuzziyâ Tefkik "Ayâd-ı Müslimîn", *Mecmuâ-i Ebuzziyâ*, Sene 31, Cüz. 136, 18 Rebiyülevvel 1330, s. 229.
- Ergin, O. N., *Türkiye Maârif Tarihi*, İstanbul 1977.
- Ersoylu, Halil, "Fal, Falname ve Fâl-ı Reyhân-ı Cem Sultan", *İslâm Medeniyeti*, V/2, İstanbul 1981, s. 69-81.
- Erünsal, İ., *Müneccimbaşı Tarihi*, Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 37, İstanbul ts.
- Esrar Dede, *Tezkire-i Esrâr Dede*, Millet Ktp. A. Emiri, Tarih nr. 756.
- Evlîya Çelebi, *Seyahatname*, İstanbul 1314.

- Fatın Gökmen, *Eski Türklerde Hey'et ve Takvim*, İstanbul 1937.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Ali Kuşçu'nun el-Muhammediyye fi el-hisâb'ının 'Çift Yanlış' ile Tahlil' Hesabı Bölümü", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 4 (Ekim 2003), s. 135-155.
- _____, "Ali Kuşçu", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, (YYOA), I, 216-218.
- _____, "Kadızzâde-i Rumî", *DİA*, XXIV, 98-100.
- _____, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, 14 (2003/1), s. 1-66.
- Fehd, Tefkik, "İlm-i Ahkâm-ı Nücûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (DİA), XXII, s. 124-126.
- _____, "İlm-i Felek", *DİA*, XXII, s. 126-129.
- Fındıklılı İsmet, *Tekmiletü'ş-Şekâik fi hakk-ı ehli'l-hakâik* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, V, 69.
- Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi Sultan I Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.
- Gökbilgin, T., "Müneccimbaşı", *İA*, VIII, 801-802.
- Gökdoğan, N., "Türk Astronomi Tarihine Bir Bakış", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 469, s. 473.
- Hafız Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, İstanbul 1281, 1, 206.
- _____, *Mecmuâ-i Tevârih*, Hz. F. Ç. Derin-V. Çabuk, İst. 1985.
- Hartner, W. -P. Kunitzsch, "Mmtakat al-Burudj", *the Encyclopaedia of Islam*, cd-rom Edition v. 1.0, 1999. Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.
- Hatayî Ceylanî, *Tâli'-i velâdet-i Sultan Mehmed b. Murâd Hân*, TSMK, nr. Y. 5513.
- Hilmi Hüseyin, *Takvîm-i sâl 1333*, TSMK, Y. 145.
- Hüseyin Hüsnî, *Zic-i Cedîd Tercümesi*, Belediye Ktp. Cevdet, nr. 151, 1b-2a.
- İbn Haldun, *Mukaddime* (Tercüme: Süleyman Uludağ), İstanbul 1982. İbrahim Edhem, *Ahkâm-ı sâl*, TSMK, nr. A. 3635, A. 3636.
- İnsanoğlu, E., "Batı Bilimi ve Osmanlı Dünyası: Bir İnceleme Örneği Olarak Modern Astronomi'nin Osmanlı'ya Girişi (1660-1860)", *Belleten*, LVI, Ankara 1992, s.758-759.
- İkdam*, 7 Şevval 1321, nr. 3420, sh. 1, sû. 1.

- İloğlu, Mustafa, *Gizli İlimler Hazinesi*, İstanbul 1972, II, 5.
- İnalçık, Halil, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, Ankara 1987, s. 23, 23n106.
- İpşirli, Mehmet, "Bâb-ı Meşihat", *DİA*, IV, 363.
- _____, "Cihet", *DİA*, VII, 546-548.
- İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Dosya nr 309, nr. 1155.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1986.
- _____, "Türkler", *İA*, XII/II, 258.
- Karaali, Salih, *Genel Astronomi I*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Rektörlük Yayınları, (t.y.).
- Karaçelebizâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak 1248.
- Karal, E. Z., "Selim III. Devrinde Osmanlı Bahriyesi Hakkında Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, 1/3, s. 203-205.
- Karatay F., *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Katalogu* İstanbul 1961.
- Karatay F., *TSMK, Türkçe Yazmalar Katalogu*, İstanbul 1961.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Tarih*, İstanbul 1287.
- _____, *Keşfü'z-zünûn* (Nşr. Ş. Yaltkaya), İstanbul 1943, II, 1930-1931.
- Kelhale, Ö. Rıza, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, Beyrut, ts.
- Kıran ve Zâyice Mecmuası*, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 545.
- Koçu, R. E., "Eşref-i Saat", *İstanbul Ansiklopedisi*, IX, 5384.
- Konyalı, İ. H., "Nevruz ve Nevruziyye", *Yeni Asya Gazetesi*, 31 Mayıs 1972, 1 Haziran 1972.
- Krisciunas, Kevin, "The Legacy of Ulugh Beg", *AACAR Bulletin*, V/1, Amherst-Massachusetts, 1992.
- Kutuer, İlhan, "Felek", *DİA*, XVII, 303-306.
- Levend, A. Sırtı, *Divân Edebiyatı*, İstanbul 1943.
- Makâmî Süleyman b. Mustafa b. Kemalî, *Cedâvil-i Hareket-i Ta' dilü'ş-şems*, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 268/2.
- Mehmed İzzet, "İhtiyârât", *Mahfel Mecmuası*, sayı. 25-26, sene. 1340/1921, s. 8-10.
- Mehmed Râkım Efendi, *Ahkâm-ı sâl*, TSMK, nr. Hazine 499.
- Mehmed Sâdık, *İhtisârü'l-Cedveli'l-kebir li Salihî'l-mimarî*, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa, nr. 232.

- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1308-1316.
- Ménage, V. L., "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1978/9, s. 227-240.
- Mercimek Ahmed, *Kabusnâme* (Tere. A. Özkırmılı), Tercüman 1001 Temel Eser, nr. 36.
- Meyer, Wolfgang, *İstanbul'daki Güneş Saatleri*, İstanbul 1985.
- Miroğlu, İ., "İstanbul Rasathanesine Ait Belgeler", *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3 (1972), İstanbul, s. 75-82.
- Mordtmann, J. H., "Das Observatorium des Taqi ed-din zu Pera", *Der İslam*, XIII (1913), 82-96.
- Mouredgea d'Ohsson, *Tableau General de l'Empire Ottoman*, Paris 1824.
- Mustafa Münif, *Defter-i Teşrifat*, İÜK, TY, 8892.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukuât*, İstanbul 1327.
- Müneccimbaşı Ahmed Tahir Efendi, *Cedvel-i İbtidâ-i Düstûr-ı Neyyireyn li-Tûl-i Kostantiniyye Muvafık 4 S(afer) sene 1292 (12 Mart 1875)* Kandilli Rasathânesi Ktp., nr 535.
- Müneccimek Mehmed Efendi, *el-Makalât-ı Sâlisefî Resm-i Alât-ı Zilliyeh*, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 40.
- _____, *el-Makalat-ı Sâlise fi Resm-i Alât-ı Zilliyeh*, Kandilli Rasathanesi Ktp., nr. 40.
- Müneccim-i sāni Mehmed Râkım Efendi, *Ahkâm Risalesi*, TSMK, H. 499.
- Müstakimzâde Süleyman Sadettin, *Tuhfe-i Hattatın*, İstanbul 1928.
- Naïmâ, *Târih*, İstanbul 1280.
- Nallino, Carlo A., "Astroloji", (*İA*), I, 682.
- _____, "Astronomi", *İslam Ansiklopedisi*, I, 686.
- Nasiruddin Tusi, *Tercüme-i Si fasl der Ma'rifet-i Takvim* (çev. Ahmed-i Dai), ts.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Islamic Science an Illustrated Study*, New Edition, London 1976.
- Nev'izâde Atullah Atâi b. Yahya, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şekâik* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 286.
- Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984.

- Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (haz. E. İhsanoğlu ve diğerleri), I-II, İstanbul: IRCICA, 1997.
- Öz, Tahsin, *Fatih Camileri ve Diğer Eserler*, İstanbul, 1991.
- Öz, Tahsin, *İstanbul Camileri*, İstanbul 1987.
- Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi ve Nizam-ı Alem için Kardeş Katli Meselesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, 33 (1980-1), İstanbul 1982, 7-56
- _____, "Cülûs", *DİA*, VIII, 108-114.
- Özege, Seyfettin, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*, I-V, İstanbul 1971.
- M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993.
- Parmaksızoğlu, İ., "Muvakkıt", *İstanbul Ansiklopedisi*, XXV, 6.
- Raşid Mehmed Efendi, *Tarih*, (1701-1134/1660-1722), İstanbul 1281-1282.
- Reşat E. Koçu, "Ahmed Dede", *İstanbul Ansiklopedisi*, I, 223.
- Rıza Tahsin, *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*, İstanbul 1328.
- Ruska, J., "Zayırce", *İA*, XIII, s. 476-477.
- Sağlam, T.S., *Nasıl Okudum* (haz. H. Matemi, A. Kazancıgil), İstanbul 1991.
- Sahillioğlu, Halil, 1524-1525 "Osmanlı Bütçesi", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, aynı sayı, s. 444.
- Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye*, İstanbul. 1326, I, 133-139.
- _____, *Kâmûs-ı Riyaziyât*, İstanbul 1315, I, 315-318.
- Salim, *Sâlim Tezkiresi*, İstanbul 1897.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, İstanbul 1334.
- Sayılı, Aydın, "Rasathane", *İA*, IX, 628, 631.
- _____, "Alauddin Mansur'un İstanbul Rasathanesi Hakkındaki Şiirleri", *Bellekten*, XX/79, 1956, s. 414-466.
- _____, *The Observatory in Islam*, Ankara 1988.
- Seyid İsmail Belig, *Tuhfetü'l-Âsâr*, İÜK, TY, 1182.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul 1928.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi* (Haz. V. Çabuk), Ankara 1989.
- Süheyl Ünver Kitaplığı, Süleymaniye Ktp., nr. Dosya 174.

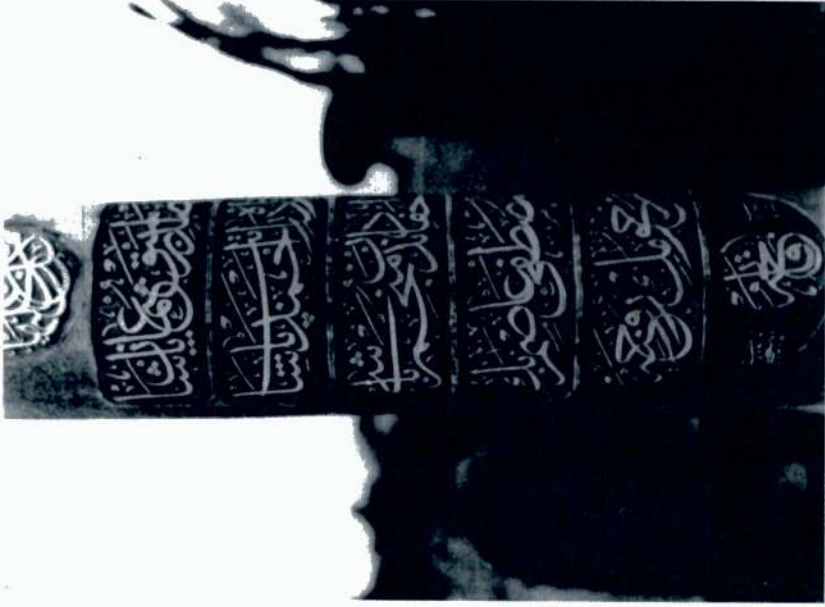
- Süleyman Sûdî Efendi, Tabakât-ı Müneccimîn* (haz. Salim Aydüz), İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Süleymaniye Vakfiyesi* (Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu), Ankara 1962. Şapolyo, E. Behnan, "Muvakkıthaneler", *Önasya*, Ankara 1969, IV, 43, s. 10-11.
- Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman, *Târih* (Nşr. M. Aktepe), İstanbul 1980, IIB, 89.
- Semseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989.
- Şener, H. İbrahim, "Eşref-i Sâat", *DİA*, XI, 476.
- Şeşen, R., "Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyüddin El-Râsîd'im Soyu Üzerine", *Erdem*, IV/10, Ocak 1988, s. 165-171.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyü'l-Fuzalâ* (Nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, 1, 672.
- Tabakoglu, Ahmet, "XVII ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, Cilt. 41, sayı: 1-4, İstanbul 1985, s. 389-414.
- Tacizâde Tuğrayî Cafer Çelebi, *Mahrûse-i İstanbul Fetihnamesi*, İstanbul 1331.
- Takiyüddin-i Râsîd, *Reyhânetü'r-ruh*, Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 51.
- Takvim ve Ahkâmü'n-nücûm*, TSMK, nr. B. 311.
- Takvim*, Kandilli Rasathanesi, Ktp., nr. 183.
- Takvîm-i Vekâyî*, Defa. 44, Sene. 13 Cemaziyelâhır 1248, sayfa, 1, sütun. 2; 6 Receb 1248, (29 Kasım 1832), nr. 46, s. 3, st. 2; 21 Şubat 1282, defa 835, s. 3, sütun 3; Sene 25 rebiyülevvel 1282, Defa 812, sayfa, 1 sütun 1; 13 Şubat 1283, defa 873, s. 4, sütun 3; 5 Mart 1283, defa 875, s. 4, sütun 3; 10

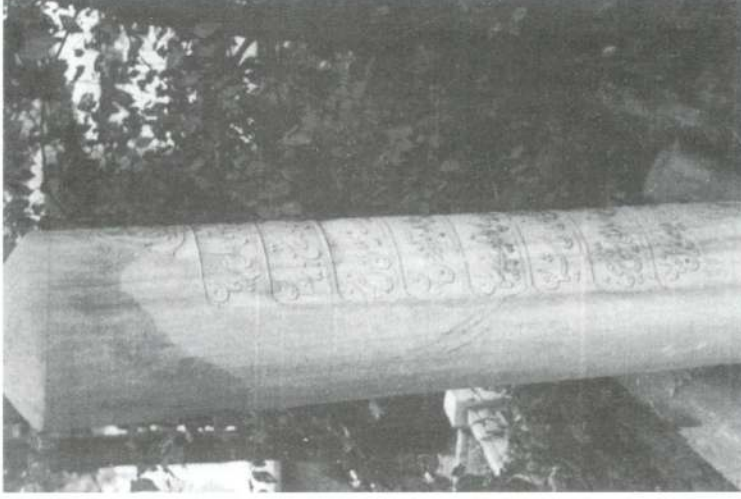
Resim 1 - Müneccimbaşı Tarsusizâde Osman Kâmil Efendi'nin (ö. 1896) İstanbul/Yahya Efendi Dergahı Haziresindeki mezar taşı.

Resim 2 - Müneccimbaşı Mustafa Asım Bey (ö. 1901).

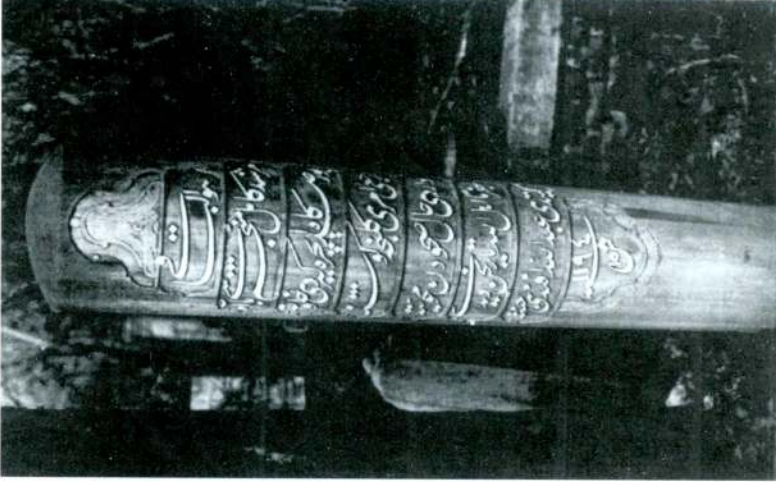
Resim 3 - Mustafa Asım Bey'in (ö. 1901) İstanbul/Eyüp semtindeki mezar taşı.

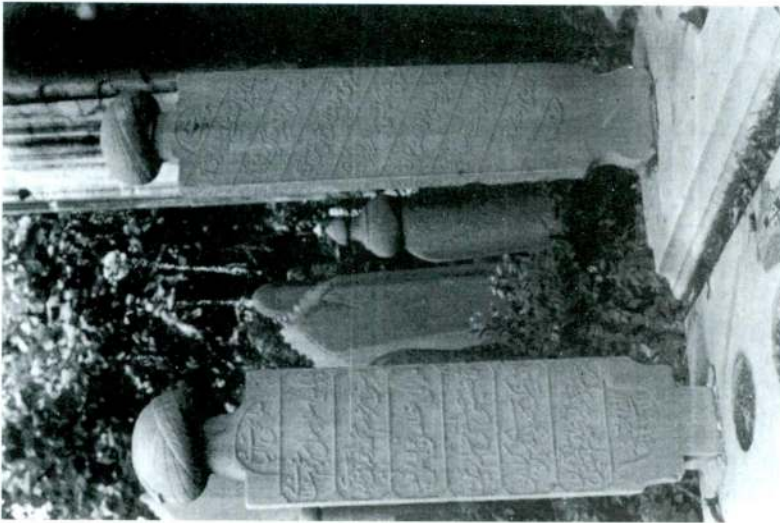
Resim 5 - Müneccimbashi Mehmet Sâdık Efendi'nin (ö. 1812) İstanbul/Karacaahmed Mezarlığındaki mezar taşı.

معموریم
بأمر كنفكنا بمحمد بن يوسف بن سونق
في الواقع فونه اصغر ضيفنا ملك حمص ابن سونق
عبدك كنفكنا فوله محمد صاوه افق علم محمد صاوه
سماحتوا افقوا والعين ملك كرهه صوره صوره
حالا سله سوره سنو افق فاهو لا علم
محمد بن سونق افق كنفكنا افق
كنفكنا كنفكنا افق كنفكنا افق
دهم فونكنا ساه افق كنفكنا افق
صغره افق افق افق افق افق

Resim 4 - Vefat eden müneccimbashi Musazâde Ubeydullah Efendi (ö. 1782) yerine Mehmed Sadık Efendi'nin tayin edilmesine dair Sultan I. Abdülhamid'in Hatt-ı Hümayunu (BOA, M. Cevdet-Maarif, nr. 3567).

Resim 7 - Müneccimbaşı Abdullah Efendi'nin (ö. 1780) İstanbul/Karacaahmed Mezarlığındaki mezar taşı.

Resim 6 - Müneccimbaşı Mehmed Râkım Efendi'nin (ö. 1825) ve oğlu Hüsameddin Efendi'nin Bayezid Camii hazinesindeki mezar taşı.

Resim 8 - Müneccimbaşı Hüseyin Nureddin Bey'in (ö. 1903) İstanbul/Yahya Efendi Dergahı Haziresindeki mezar taşı.

مضمّن باسئلو
سبحان من ذی صلیب امدی نیک سنی عدین دن بری غم و مضایق استغاثین
خطابی نمان اولغله تندی بیجقسن کوردکیم خدمت و نوید ما سغند ملباوت نای
اولی معنی مدتی نانی لغدی م معی باسئلو احسان و رحمت بر طای خاصی
مصطفی امدی همس و موصعه احسانه سورلیق ماندن حالوشغالوشغولم ساجیلر
احق امدی حصرتلری استازت املهته اشاردی موصعه کوجده و زین ارسند
۱۲۸۹ هـ

بصکک
ذکر اولمان مفسسک و دواتو عننا ستر صدد باعظم اصف منس احمد حصرتلر
امامتلری خدمت اولان تدفیه العلماء المعتمدین حاضری امدی و بدعیه محل
رستحق اولغله ترجیه دروسی ارشد

۱۵

Resim 9 - Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi'nin (ö. 1734) azledilip yerine Ahmed Efendi b. Hüseyin'in (ö. 1746) tayin edilmesine dair ruus kaydı (BOA, A. RSK, nr. 1571/120, s. 32).

Resim 10 - Müneccimbaşı Fethiyeli Halil Efendi'nin (ö. 1772) her sene nevrüzda kendisine ödenen 6000 akçalık nevrüz ziyesinin ödenmesine dair arz ve buyruldu (BOA, D.TŞF. nr. 3/70).

بلطف الله الملك المتعال شهرشوال میا من اشتمال عقیبده مکادم بهیه تاجدار بلرزن شرف
خدمت صدارت عظمی ایله مشرف و بکام اولون قوللری ترتیب ایدر کلدکلری ضیافتی ترتیب
ایله ترفیع قدر و منزلت بویرلوق عادت حسنه پادشاهانه اولدیفغینه بناء منجیم باشی اخذی
قوللرین ترتیب ضیافت ایچون بر یوم مبارک اختیار ای استخبار اولدوق اشبو شهر
شوال المکرمک اونجی صالی کونی یوم سعد و مبارک اولدیفغی استخراج و اشعار
ضمنده بوصوله سنی طرف چاکری به ارسال المکمله مرفوع رکاب کامیاب خسر وانه لری
قلمشدر معلوم غنایت مرسوم خدیوانه لری بویرلوق ان شاء الله الملائک الودود اشبو
صالی کونی ضیافت ترتیبه امرها بونلری و رودایر ایه امر و فرمان حضرت من لالو مکرر

ان شاء الله تعالی اشبر شوال المکرمک اونجی صالی کونی تصمیم اولنا
ضیافت هایور ایچون نایب سعد و مبارک وقت شریف المکمله
اختیار اولونوب خاچکای درد و لذتینه رو بمال فلنور

